

СУЧАСНІСТЬ

БЕРЕЗЕНЬ 1978 — Ч. 3 (207)

Е. МАЛАНЮК: АПОСТОЛ КРИВАВИХ ШЛЯХІВ

Є. ЄНДЖЕЄВИЧ: ПОВОРОТ ШЕВЧЕНКА ДО КИСВА

Д. КОРБУТЯК: ШЕВЧЕНКО НА ЛОЖІ ПРОКРУСТА

А. СОЛОГУБ: "ЮВІЛЕЙНА"!

О. ПРИЦАК: ВІДКІЛЬ ЄСТЬ ПІШЛА РУСЬСКАЯ ЗЕМЛЯ

Б. ЦИМБАЛІСТИЙ: РУХ ЗА ПАТРІАРХАТ

Є. ІРАНЕК-ОСМЕЦЬКИЙ: ПОЛЬЩА І УКРАЇНА

"SUČASNIST" — MÄRZ 1978
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2

НАЙНОВІШЕ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ОЛЕКСАНДРА ЧЕРНЕНКО

**МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ
— ІМПРЕСІОНІСТ**

ОБРАЗ ЛЮДИНИ В ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКА

Мюнхен, 1977. 143 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Праця Олександри Черненко друкувалася в 1973 році в журналі *Сучасність* і вже тоді знайшла широкий відгук у еміграційного читача. Зустріла також гострі напади з боку радянської літературної критики, зокрема в журналі *Радянське літературознавство*, та в книжці *На засадах реалізму і народності* ("Наукова думка", Київ, 1976) та інших.

Ціна: 6.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:
Sučasnist'
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:
Nina Ilnytzkyj
875 West End Ave., Apt. 14B
New York, N. Y., 10025
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

БЕРЕЗЕНЬ 1978

Ч. 3 (207)

РІК ВИДАННЯ ВІСІМНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Марта Скорупська (виконавець обов'язків головного редактора), Юрій Шевельов.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.

Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

АПОСТОЛ КРИВАВИХ ШЛЯХІВ

(У десяту річницю смерти поета)

Евген Маланюк

МОЛИТВА

Уродило руту, руту —
Волі нашої отруту.

Т. Шевченко

Вчини мене бичем Твоім,
Ударом, вистрілом, набоєм,
Щоб залишивсь хоч чорний дим
Над неповторною добою.

Хай безсоромні очі їсть
Тих, що живуть без сліз і чести,
Хто скинув і любов і злість,
Бо не під силу було нести.

Хто все зідхав — заснуть, втекти,
Сховатись за Мазепу й Крути,
Коли грозою йшли роки
Над полем рути і отрути.

Твоім бичем мене вчини,
Щоб басаманувати душі,
Щоб захитать і знову зрушить
Смертельний чар дичавини!

Вірш Е. Маланюка "Молитва" передруковуємо з: В. Державин, *Антологія української поезії* (Лондон: в-во Спілки української молоді у Великій Британії, 1957); вірш "Псалми степу" з: Евген Маланюк, *Поезії* Нью-Йорк: НТШ, 1954); вірші "Знаю — медом сонця...", "Молитва" та "Серпень" з *Координати. Антологія сучасної української поезії на Заході*, т. I (в-во "Сучасність", 1969). — Редакція.

ПСАЛЬМИ СТЕПУ

Кривавії зорі світ повідають...
Слово о Полку

1

Лежиш, скривавлена і скута,
Мов лебідь в лютім полоні,
Яка ж страшна Твоя покута!
Які глухі, жорстокі дні!

Міцна, як смерть, Твоя в'язниця,
В ній морок смороду і мла.
Невже ж Тобі ще може снитись,
Що вільна Ти колись була?

Що над ланів співучим злотом
Ти билась крилами в блакить?
А тут терпінням і скорботам
Життя віддало кожную мить.

А тут все тіло пражить сором
Гостріш, ніж біль найгірших кар, —
Коли Тебе розпусним зором
Нагую огляда владар.

2

Ні, Ти — не мати! Шал коханки
У чорнім полум'ї коси,
В обличчі степової бранки
Хміль половецької краси.

В очах звабливий морок ночі, —
З них кличе, кличе глибина,
А в диких рухах ще регоче
Ніким не займана весна.

Тебе б конем татарським гнати,
І, — тільки просвистить аркан, —
Покірливо підеш сама Ти
З лукавим усміхом у бран.

Привабливо-безсила й гарна —
Осяєш Ти чужий намет,
І хижий хан буде безкарно
Впивати уст отруйний мед.

4

Та хутко скінчиться відрода:
Засне він стомлений, в тобі ж
Прокинеться кривава зрада
І стисне віроломний ніж...

Блиснуть у тьмі вовчиці очі —
Лиш горло кров'ю захарчить, —
Ти в море степової ночі
Впірнеш русалкою умить.

І знову чарівне обличчя
Закриє половецький степ,
І знову ніч очей покличе —
Тебе спіймать, схопить Тебе б!

Тебе б конем татарським гнати,
Поки аркан не заспіва!
Бо ти ж коханка, а не мати,
Зрадлива бранко, степова!

3

Хижі птиці летять зі Сходу
На червоному тлі пожеж, —
Бачу, бачу Твою Голготу
І звідціль, з моїх мертвих меж.

Скитський вітер гуляє й нині,
Як тоді, пам'ятаєш Ти?
А степи Твої знов — пустині,
Хіба тільки нове — хрести.

Проорало глибоким плугом,
Кров'ю сіяв новий сіяч, —
Дике жито прийдеться другим
Тяжко жати під спів і плач.

Дике жито! Криваве жито!
Поховай же страшний наш слід, —
Серцем спаленим все пережито
В апокаліпсі хижих літ.

4

Прости, прости за богохульні вірші,
Прости тверді, зневажливі слова!
Гіркий наш вік, а ми ще, може, гірші,
Гіркі й пісні глуха душа співа.

Під грім гармат, під вітру подих дикий
Гула дудонь з-під варварських копит, —

Ми не зазнали іншої музики
І інших слів в вогні залізних літ.

Десь мудрим сном в архівах спали книги,
Ми ж з них хіба палили цигарки.
Пів-русини, а напів-печеніги, —
Наш навіть сміх був хмурий і гіркий.

То ж не дивуйсь, що, визволившись з брану,
Ти, зранена, зустріла нас, синів,
Що в дикім захваті ятрили кожну рану
Шаршавими руками дикунів,

Що в дикій пристрасті — Твоє тулили тіло,
І кожен рвав до себе і радів,
А кров текла... І Ти захолоділа
В палких руках закоханих катів.

Тепер, коли кругом руїни й вітер,
Я припадаю знов до Твоїх ніг, —
Прости, прости, — молю, невтішний митар,
Прости, що я — останній печеніг,

Прости, що я не син, не син Тобі ще,
Бо й Ти — не мати, бранко степова!
З Твоїх степів летять птахи зловіщі,
А я творю зневажливі слова.

Знаю — медом сонця, ой, Ладо,
В твоїм древнім тілі — весна.
О, моя Степова Елладо,
Ти й тепер антично-ясна.

А між нами простір — гураганом.
Хоч вдихнуть, хоч узрїть тебе де б...
Половецьким, хижацьким ханом
Полонив тебе синій степ.

Десь там квітнеш вишневим цвітом,
Десь зідхаєш в веснянім чаду,
А мені ти — блакитним мітом
В золотім полудневім меду, —

А мені ти — фатаморґана
На пісках еміґрантських Сагар —
Ти, красо землі несказанна
Нам немудрим — даремний дар!

МОЛИТВА

Все упованіє моє
На Тебе, мій пресвітлий раю...

Т. Шевченко

Воркував голубий Йордан за її плечима,
Крильми срібними краяли вічну блакить голуби,
Її звали — Марія.

— А як же вгадать твоє ім'я,
Що його десь шепочуть дрімучі дніпровські степи?

Там — під теплим вітром ніжно рипіли оливи,
Кедри широкошумні кликали в холодок...
...Чи це буде, коли молоком забує вишневий садок,
Чи це станеться в буряній ночі осінньої зливи?

Між нарцизами Назореї — біла лілея —
Під збанком з водою хилила смагляве плече...
— В басаманах ріллі, о, кривава моя Галілеє,
Чорна праця землі степовую мадонну пече!

Між зеленої рути — блакитним барвінком встала,
На сорочці — не заповоч, то — закипіла кров...
Та недаром, недаром гарматами проорало
Трудну путь прийдешнім століттям через Дніпро!

Та недаром, недаром весь степ кістками засіяв
І на кожному хресті придорожнім розіп'ято біль.
Припонтійським степам породи степового Мессію,
Мадонно Диких Піль!

СЕРПЕНЬ

Herr, es ist Zeit!
Р. М. Рільке

Час, Господи, на самоту й покору.

Все про цей час нагадує: вага
Знекриленого тіла, перше срібло
На скронях та пооране чоло.
І під чолом ті, що колись горіли,

А нині глибше й глибше западають
І пригасають — ті неситі очі...
Бо зір звертається до себе, всередину,
З переситом від людського й земного.

Час, Господи, покори й самоти.

Найперше — це покора. О, навчи
В ночах безсонних, в бичуваннях долі,
У дрібничковій помсті днів і діб,
В безсиллю немощів — навчи, навчи покори.
Найпершої чесноти початок.
Ти дарував їй надміру гоїно
Твоїм численним найгіднішим слугам, —
Подай їй найнижчому — тепер.

Час, Господи, покори й самоти.

Смирися, духу гордий і невдячний —
Збунтованого ангела насліддя!
О, кожен день життя жагуче пив
І все шукав — але не те, що треба,
Все пізнавав, але невідоме,
І все стримів, але незрячим серцем
І не зважав, що під зухвалим кроком
Розтопані лишались пелюстки.

Час, Господи, покори й самоти.

О, самото, ти, знаю, найтрудніша,
Тебе навчитись тяжче, ніж покори,
Ти вимагаєш скупчених зусиль,
Як іскра, що рождають криця й кремій,
Як скорч останній м'язів переможця,
Як крок кінцевий того, що дійшов
Вершини.

Бо якщо покора — мудрість,
То самота — є завжди висота.

Час, Господи!

ПОВОРОТ ШЕВЧЕНКА ДО КИЄВА

З біографічної повісти *Українські ночі або родовід генія*

Єжи Єнджеєвіч

Коли в листопаді того року [1845] Шевченко повернувся до Києва, від імени Археологічної комісії доручено йому новий маршрут. Котрийсь із членів комісії увів його в сальони графа Сведзінського.

У серйозно думаючих колах польського суспільства зароджувалася тоді ідея налагодження політичних стосунків з інтелектуальною репрезентацією Руси, як називали тоді Україну. Ішлося про те, щоб створити якусь загату, хоч би тільки моральну, проти царської повені, що заливала з однаковою безоглядністю як Русь, так і Польщу. Зближення це почалося спершу на товариській площині. У Києві було кількадесят гостинних домів як українських, так і польських, де сходилася місцева інтелігенція. Найвидатніший гурток поляків і українців збирав у себе Сведзінський.

Найчастіше, звичайна річ, зав'язувалася дискусія про історію України й Польщі. Не раз ставилося питання: Хто завинив — польська шляхта чи козаки?

Костомаров рішуче скидав вину на шляхту. Переважно дискусії відбувалися польською мовою, доступною всім. Шевченко дуже добре володів польською мовою, але, коли попадав у захват, зразу переходив на українську.

Коли йшлося про історію, то автор *Кобзаря* міг гордитися своїм знанням і начитаністю. Досконало знав він не тільки твори кожного з українських, польських і російських учених, не тільки белетристику й історичну поезію, але й журналістику, зокрема російську, а також літописи та історичну народну творчість.

До того на ряд питань він мав вироблені свої власні погляди, які часто розминалися з поглядами найвизначніших тогочасних істориків.

Якось у ході гарячої дискусії на тему провин шляхти Сведзін-

Єжи Єнджеєвіч (1902-1977) — видатний польський есеїст і перекладач з української, російської, італійської та німецької літератур. Свою повість про Шевченка (Jerzy Jędrzejewicz. *Noce ukraińskie albo rodowód geniusza*) він опублікував у Варшаві в 1972 році. — Редакція.

ський, закидаючи українцям дрібничковість, поверховість та, найважливіше, — недобачання найістотнішого, випалив:

— Ви — селяни, і не розумієте нічого!

Українці образилися та в свою чергу закинули Сведзінському те, що він як шляхтич легковажить селян і має їх за щось нижче.

На це Сведзінський відповів спокійно:

— Ви поображалися, але не зрозуміли того, що я хотів сказати. Ганячи селян, я не зневажаю і не понижую людей, а прагну схарактеризувати інтелектуальний рівень і стан політичної вироблености русинів. Ви постійно граєте на струнах або ненависти, або зависти, як селяни, а на будь-які самостійні політичні прагнення ви ще не спромоглись. На те, щоб ви зрозуміли, що тільки з нами можете собою щось являти і щось означати, треба бути громадянами, а ви, будши освіченими, замість шукати дороги до згоди, шукаєте причин на суперечки.

Іншим разом Сведзінський висловив сумнів, чи можна говорити про існування українського народу, бож майже вся освічена верства Руси або спольонізована, або зрусифікована.

Сведзінський мав частинно рацію, бож трудно уявити собі народ без національно свідомої інтелігенції. А українська інтелігенція, навіть і та, що вважала себе за найбільш патріотичну, рідко розмовувалася українською мовою. Навіть Костомаров і Куліш розмовляли й писали по-російському. А що ж говорити вже про поміщиків! Вони обмежували своє українство до домашнього вжитку чи, точніше, — до кухонного вжитку.

Сведзінський мав слушність, але не цілком: не взяв він до уваги можливости, що народ видасть із себе свою власну освічену верству, яка з української мови зробить засіб взаємного спілкування і власність цілого українського народу.

У сальоні графа був молодий поет, колишній селянин-кріпак. Він якраз своєю особою, своїм життям і творчою працею, відкривав перед українським народом нові перспективи — понад усі сподівання.

У розвитку історичних поглядів Шевченка велику ролью відіграли три останні роки. Подорожі, ознайомлення з чимраз то новими творами, розмови з ученими істориками, Маркевичем, Максимовичем, Іванішевом, Костомаровим і Кулішем, поглибили знання поета та уможливили більш критичну оцінку деяких питань і осіб.

У Запоріжжі і Запорозькій Січі Шевченко вбачав спочатку державний ідеал, оснований на демократичних засадах, твердиню свободи, кузню лицарських звичаїв. У цьому розумінні був згідний

з поглядом народу, з традиціями закріпленими в козацьких думках і піснях.

Він ніколи не переставав добачати в козаччині й гетьманщині найбільших народних цінностей — прагнень до власної, окремої і незалежної державности.

Вглиблення в історичні події батьківщини уможливило йому тверезо і критично оцінити діяльність декого з козацької старшини і гетьманів.

Хмельницького він завжди ставив високо, навіть любив за все те, що цей талановитий воїн і державник зробив для піднесення престижу й добробуту України. Проте, ніяк не міг простити йому неfortunної угоди з царем.

Шевченко не ідеалізував Коліївщини. Не похвалював він кривавих розправ зі шляхтою чи корчмарями, навпаки — таврував їх і ними болів. Але симпатія його до гайдамаків була закорінена глибоко: в його очах вони були месниками національної кривди.

Самий бож він походив із сторін, у яких Коліївщина взяла свій початок. А дідусь же його був її учасником.

Коли ця сторінка історії ставала предметом дискусій у Сведзінського, поет спостеріг, що деякі з його поглядів знаходили зрозуміння серед поляків, а головно університетської молоді.

Це були часи, коли ідея направити кривди, заподіяні українському народові, захопила була і полонила польських студентів Києва.

Поділялися вони на пуристів і пижмовців. Пуристи становили переважну більшість і визнавали суворі моральні засади як у приватному житті, так і в громадському, та вважали себе духовними спадкоємцями Шимона Конарського. Пижмовці — сини заможних родин, розпусники й гуляки — становили нечисленну групу.

До Києва доходили еміграційні видання Демократичного Товариства, а також Громади Польського Люду. У них часто порушувалося справу українсько-польських взаємин.

Хоча граф Сведзінський належав радше до людей обережних і поміркованих, він радо бачив у себе молодь, яка своїми думками пішла далеко вперед, поза традиційні рогатки вартостей і поглядів, — молодь, що покинула втопані стежки.

Якраз посеред тієї молоді Шевченко знаходив людей, які прихильно ставились до його поглядів на Коліївщину.

Ніхто б не насмілювався мститися за Умань і одночасно закривати очі на все те, що накоїло було польське магнатство. На все те, що загнало українців в таке безвихідне становище, в те жухливе павутиння економів і корчмарів, розтягнуте по всій Украї-

ні, що понижувало і запирало дух, що наганяло їм кривавий піт і сльози; а те жахливе павутиння було ділом магнатів. Заперечити того не міг ніхто.

Не слід також гайдамацькій черні дорікати за нелюдські вчинки, доконані, все ж таки, у слушнім гніві та в ім'я справедливості, бо ж інші чинили те саме, а, може, навіть і стократно гірше, бо з холодним розмислом виряджали організовані карні відділи — за що й збирали оплески. Чи не вистачить тут приклад Батурина? Коли б навіть Мазепа з старшиною заслужив був на кару, то в чому ж винуваті були жителі міста? А тим часом маршал Меншіков, здобувши його через зраду, без вистрілу, наказав вимордувати все населення, включно з старцями, жінками і дітьми. Зробив він це з розмислом, а його наказ виконало регулярне військо. І виконало його по-варварському.

Різанину в Умані можна вважати за імпульсивний проступок, тоді як різанина в Батурині була холоднокривним злочином. Тому ж то саме і була вона устократ більше звироднілою.

Поляки звернули увагу Шевченка на факт, що Барську конфедерацію він змалював виключно чорними кольорами як збіговисько очайдухів-розбійників, що, очевидно, не було згідне з правдою, так як ціле зображення гайдамаччини пером Скальковського.

Шевченко роз'яснював, що його *Гайдамаки* є вірним відбитком народних переказів і дідусевих розповідей. Але в пам'яті все ще стояли йому розмови на цю тему з Леонардом Дембським. Померлий приятель був Шевченкові арбітром у питаннях історії і національної моралі.

Шевченко мав намір повернутися до своєї поеми, що її поетичні вартості здобували таку високу оцінку, а зміст викликав стільки застережень. Збирався переробити той твір. Однак перешкодили йому в цьому справі більш актуальні, а тому й пильніші.

У сальоні графа Сведзінського часто заходила мова про селянські справи. Крашевський, який бував там регулярно при кожних відвідинах Києва, вносив у ті розмови свій запал вродженого суспільника, а також обізнаність із тогочасним становищем села. Сам бо ж господарив на землі.

Крашевський вірив у можливість поліпшення відносин між двором і селом, а саме, обдуманими запобіжними заходами з боку самої шляхти. Цій суспільній верстві він признавав певного роду провідництво, якусь всенародну місію.

Після смерти князя Репніна, власника Яготина, а незабаром також і полковника Понятовського, власника Таганьчі, скоро всюди поширювалися вісті про те, як то народ виявляв свої

почування, оплакуючи їх смерть. Тому то дехто і схильним був вбачати в тих виявах передвістя майбутнього примирення огірчених селян на засадах християнської моралі та удосконалення господарських методів.

Коли мова йшла про Кармалюка і його війну з панами, то дехто знову ж був схильним добачати причини того радше в особливості його вдачі. Але згодом виявилось, що селянські заворушення на Поділлі й Волині не вгавали навіть і по смерті ватажка. Навпаки, вони ставали більш кривавими і частішими.

Великий розголос здобув зміст книжки, що її видав був у Парижі колишній управитель маєтків Мечислава Потоцького. Управитель той, Яків Яворський, брав участь у повстанні, а потім емігрував до Франції. Тужив за рідними сторонами і згадував різні помилки, що їх поляки зробили були у відношенні до українських селян. Із споминів тих зродилася книжечка, писана простою, буденною, хоч незвичайно поправною мовою, але багата рядом цікавих спостережень.

Яворський писав, що "народ України, Волині і Поділля ненавидить своїх панів за гноблення і завжди має готовий ніж на помсту; коли зайде в двір із проханням та дістане від пана прихильну відповідь, то подякує, але виходить із жалем на душі своїй, бож у наслідок гноблення пан для нього є всім, КОРОЛЕМ, ЦАРЕМ, навіть більше, порівнює він його з самим Богом: 'Як пан і Бог хоче, усе можна зробити'. Ще три роки до революції тридцятиого року український народ почав переконуватися, що не пани, а уряд є причиною податків, а зокрема набору рекрутів. Але свідомість ця зовсім не послабила його ненависти до панів, бо тиранство дідичів і тих, які рядять селянином від імени дідичів, грізніше за рекрутчину й подушне".

Шевченко знав одне: селянин ніколи не погодиться на узалежнення свого буття від чиеїсь доброї волі, від чиеїсь ласки; селянин має природне почування права, і тільки справжнє право зможе його задовольнити. Коли ж цього права йому не дадуть, то він буде за нього боротися.

Але в національний рахунок входили також і ті, що панували над селянами. Від них, як від освіченого прошарку суспільства, залежало аж надто багато. А поготів у ситуації, де країною володіли чужинці.

Краєм володів царат, а на Слобожанській Україні від його імени діяло новоспечене дворянство — малоросійське. А на захід від Дніпра переважну частину шляхти становили поляки.

Польській шляхті, а зокрема багатій, річ ясна, не можна було довіряти.

А рідній, одягнутій у царські мундири?
Адже були серед неї люди шляхетні і щирі патріоти.

Шевченко роз'їжджав по просторах лівобережної України і вдихав вітчизняну ніч — необмежену і грізну, наче море. Була ніч навіть і тоді, як світило сонце і степ прокидався червоним, мов кров, будяком. Ніч була в душах, у сумліннях і в ділах людей гноблених або сплюгавлених неволею. Ніч панувала всюди — українська національна ніч, повна відьм і гадовиння, і снів про майбутнє — без світанку, без завтра.

Останні три роки здавалися Шевченкові трьома довгими віками. Стільки ж бо звидів, перетерпів, стільки навчився.

Поет якраз кінчав тридцять другий рік, а виглядав набагато старше. Журба вирізьбила на його лиці смуток і повагу.

Два автопортрети, один із тисяча вісімсот сорок третього року, а другий, через два роки пізніше. Вони знаменито відзеркаляють зміни, які зайшли у поетові.

Перший зображує молодця з досить безжурним виразом обличчя, з напівдитячим, дещо збиточним поглядом очей, а другий, натомість, зображує мужа з лицем, що променіє глибиною думки та почуттям гідності і шани.

Куди б не завітав був поет — чи в селянську хатину, чи в сальон — він всюди викликав до себе повагу. Також і симпатії здобував він собі всюди, не тільки там, де мав справу з людьми "негідними розв'язувати ремінців його чобіт".

Якось, дивлячись на Шевченка, хтось зачитував чотиривірш із *Ямбів* Богдана Залеського:

Jako jasne latarnie na pomorskich wieżach
Świecą wielcy wieszczowie na czasie bezbrzeżach
Błogosławiony naród, któremu Bóg zdarzy
Takowych namaszczeńców i słowomocarzy!¹

Шевченко був надто скромним, щоб думати про свою особу, слухаючи ці останні слова. Але "помазаним" себе він уважав. Вірив, що пробудить народ свій зі сну, що воскресє його гомоном рідної мови.

Пригадав собі рими з третього розділу *Дзядів*.

1. Мов ясні ліхтарі на приморських вежах,
Сяють велетні — вісники на безбережжях часу:
Благословен народ той, якому Бог дарує
Вибранців таких і словолицарів.

I pieśń mówi: ja pójdę wieczorem,
Naprzód braci rodaków gryźć muszę,
Komu tylko zapuszczę kły w duszę,
Ten jak ja musi zostać upiorem.²

Шевченко роз'їжджав по українських роздоріжжях, вдихаючи ніч вітчизняну — та ніяк не почував себе упирем, а радше живою людиною посеред упирів.

Шлях вказали йому Ерінії, дочки ночі й божества помсти.

Шевченка цікавили не тільки історичні руїни й пам'ятники. Він радо приймав запрошення в поміщицькі двори й часто бував гостем у найвизначнішої української шляхти. Окрім школи історії важливою була школа життя.

Щоправда, у школі життя — як влучно був хтось висловився — панували не ідеї, а рублі, карти і вино.

Але й тут можна було потрапити на справжні скарби вдач і переконань.

У середовищі поміщиків і урядовців лівобережної України, яка від давен уже попала під впливи царату, безупинно йшла боротьба між світом сходу, що одягався в англійський сурдуд і розмовляв по-французькому, та римською цивілізацією, що йшла через Польщу й правобережну Україну, та що разом із подувом середземноморського вітру проривалася в усі закутки загратованої імперії царів.

Типовими представниками першого були брати Галагани, Григорій та Павло, з якими Шевченко познайомився був ще в Петербурзі і яких пізніше стрічав на Україні.

Григорій Галаган знаним був із свого етнографічного зацікавлення Україною. Славився він також як суспільний діяч. Ясно, супроти Петербурга він був до кінця льояльним.

Шевченко був живою людиною з крові й кости. Мистецька й інтелектуальна праця не здушувала в ньому природної чуттєвості. Він любив веселе товариство й добре заставлений стіл. На ярмарку в Ромнах провів три дні в шатрі Льва Свічки, відомого на цілу Полтавщину гуляки і гурмана. А з хutorянином і поетом Віктором Забілою зумів цілими днями куштувати наливки, деклямувати вірші і співати. Можна б сказати, що взагалі був

2. І мовить пісня: піду я вечором,
Перше рідних земляків гризти мушу,
Бож кому ікла запушу в душу,
Той, як я, мусить стати упирем.

митцем до їди й пиття, але також умів задовольнитися хлібом і сіллю.

Шевченко побував на баях у Галаганів у Сокиринцях і Дегтярях. Провів він там не одну розкішну хвилину. Але вистачало вийти на прогулянку поза стіни палати, побачити малі нужденні хати, порозмовляти з обдертими та голодними селянами, щоб зразу відчутти повну огиду й жахливий контраст між розкішшю двору і убогістю села.

Звичайно, у таких випадках чимскорше забирався кудись інде. Але там знов повторялися ті самі переживання.

Тоді замикався між чотири стіни та шукав порятунку і розв'язки для несправедливостей світу в поезії.

Своїми віршами він турбував "братів рідних", зворушував до глибин душі.

Усі найважливіші проблеми національного життя, як питання незалежності й справедливого суспільного ладу, були пов'язані з існуванням царату.

Цей зловорожий бастион всякого насилля і утисків бовванів над урочим образом України, мов гора, що в кожную мить готова була її розтрити дощенту. У бастионі без упину лунали "свист нагая і хрипкі накази".

На вершку, немов статуя тиранії, стояв цар.

Шевченко одним із перших збагнув, що цар — московський — це не особа, а система, основана на довгих віках неволі, система, започаткована силою, і яку повалити може тільки сила.

Шевченко, якому стояли в пам'яті обширні матеріяли історичних подій, відзначався також глибоким знанням існуючої ситуації. Він знав, що дорога угодовства з царатом має тільки два виходи — невільницький послух або розбуяну анархію.

І один, і другий вихід був би згубним для українського народу.

Шевченкові приходила на гадку концепція об'єднання слов'ян у якое велике державне тіло, в якому окремі народи користувалися б широкою автономією і де зобов'язувала б засада рівноправності.

Досить добре був він поінформований про осяги чеських слов'янофілів, а також про панславістські ідеї, що нуртували в польській еміграції на Заході.

Чи ж, однак, не мав рації Крашевський, перестерігаючи перед "уніфікаційним шалом" царату? Царат хотів звернути воду панславістських прагнень на свій млин. Тож і пропагував свій власний різновид панславізму, який — за словами Крашевського — "не хоче об'єднати, а прагне поглинути".

Ходом думок своїх і своїми творами Шевченко кинув царатові виклик на безпощадний бій.

Тодішній літературний доробок Шевченка, петербурзький *Кобзар* і *Гайдамаки*, являв собою немов би велику історичну думу, що зродилася із жалю за втраченим раєм козацьких вольностей.

Тепер Шевченко став шукати дороги, яка б вивела з п'їтьми ночі. Він вірив, що дорогу ту він знайде.

Ніч та панувала не тільки над Україною. Ніч та була в Росії. І в Польщі.

Посеред мряковиння Росії проблискували де-не-де світила. Шевченко пригадав собі розмови з молодим офіцером гвардії. Таких, як Момбеллі, як Петрашевський, як Плещеев, було певно більше. Але всі вони губилися в величезній масі "громадян русской імперії", що в сліпому підданстві виконували накази царя з олов'яними очима.

В Польщі було інакше. Там раз-по-раз серед ночі вибухало полум'я, У мряковинні безупинно гомоніла конспіраційна кузня, снувалися "довгі нічні розмови земляків". Люди збиралися на таємні сходи, висилали закордон посланців, приймали їх звідтіль, кували зброю.

З поляками можна було та й належало б якось співпрацювати.

Але як же забути те, що діялося колись?

Шевченко пам'ятав не тільки терпіння, що їх завдав українському народові царат, але й про кривди, які зазнав український народ від Речі Посполитої, про все, що схилило було Хмельницького до розпачливого рішення шукати порятунку в Москві.

Дорога, що вивела б із мряковиння, вела через серця й уми найшляхетніших людей України. Шевченко шукав тих людей. Дійсність вимагала від нього дії.

До того часу його поезія була мов пам'ятник Мемнона, що стояв над гробом вітчизни.

Вона мусіла стати голосом архангела, що відвалює надгробний камінь.

З польської переклав Євген Рослицький

ШЕВЧЕНКО НА ЛОЖІ ПРОКРУСТА

(Роздумування з нагоди Шевченкових річниць)

Д. Корбутяк

Сьогодні радянська влада, мабуть, стоїть перед дилемою — що робити із Шевченком: чи лицемірно величати його далі як "свого", чи зняти маску лицемірства і одверто визнати, що Шевченко не тільки чужий комуністичній ідеології, але й є повсякденним викликом радянській системі і перешкодою для національної політики Москви, яка прямує до денационалізації українського народу і перетворення його на так званий "радянський народ". Бож немає сумніву, що з погляду Москви та виконавців її політики на Україні Шевченко більший "буржуазний націоналіст", ніж багато інших українських письменників, яких за так званий український буржуазний націоналізм проscribeвано або фізично знищено.

Більшовицькі вожді знали це від самого початку, від кривавих днів воєнного комунізму і чекістського терору, але вони не посміли стягнути Шевченка з того високого п'єдесталу, на який він іс його в своїх серцях український народ, щоб не викликати спротиву проти себе. Була обрана інша тактика: укладання Шевченка в прокрустове ложе комуністичної ідеології і радянської політики з усіма їх зигзагами. Отож, видання творів Шевченка й офіційні святкування його річниць супроводилися натяжками, що Шевченко нібито був предтечею більшовицької революції, а радянська влада — реалізатором його "Заповіту". Пізніше, мірою того, як Москва відходила від кличів революції і ставала одверто на шлях імперської політики, до Шевченка почали прикладати хірургічний скальпель, міняючи в його творах слова і викидаючи з них цілі поезії або окремі місця, спрямовані проти російського імперіялізму, які неможливо було б інакше тлумачити і які викликають виразні паралелі між минулим і сучасним. Одночасно, всупереч очевидній істині творів Шевченка, його почали характеризувати як символ нерозривної єдності України з Росією.

Отак фальшують та інтерпретують сьогодні Шевченка на Україні! Що ж, з мертвими можна все робити, вони не можуть протестувати.

Д. Корбутяк — український публіцист, автор статей і есеїв на літературні та політичні теми українською та англійською мовами. Він був редактором газети *Народна воля* в Скрантоні (США) та українського відділу "Голосу Америки". — *Редакція.*

Але живі і вдумливі читачі Шевченка знають, що ці коментарі фальшиві, як фальшиві також офіційні святкування поета, бо в біографії і творах Шевченка вони знаходять світ ідей і почувань, який є діаметрально протилежний радянській ідеології і практиці. Це істина, яку не можуть змінити жодні коментарі.

Ось кілька прикладів, які яскраво показують, з одного боку, непримиренні різниці між Шевченком і радянською владою в поглядах на історію України і Росії, а з другого — ідентичність метод царського і радянського режимів у питаннях історії.

Шевченко прославив Запоріжжя як бастион волі українського народу, царська імперія саме тому зруйнувала Запорозьку Січ, а режим Брежнєва увільнив Петра Шелеста від обов'язків першого секретаря компартії України за те, що він у книжці *Україна наша радянська* (яка, зрештою, витримана в комуністичному дусі) відзначив волелюбство і демократизм запорожців.

Шевченко, шануючи Богдана Хмельницького за очолення ним визвольної боротьби українського народу проти Польщі, засудив його дуже гостро за Переяславський договір з Московщиною, який, на думку Шевченка, занастив долю України. Хоч нема сумніву, що Хмельницький уважав цей договір пактом двох рівних держав ("щоб москаль добром і лихом з козаком ділився"), російські царі тлумачили цей договір як акт підданства України Росії. І так само тлумачать його і радянські історики і пропагандисти.

Отож, Шевченко цілком розійшовся у цьому питанні і з царською Росією, яка за Переяславський договір побудувала Хмельницькому пам'ятник у Києві, і з радянським режимом, який прославляє Хмельницького як "возсоєдинителя" України з Росією на віки вічні.

Натомість прихильно поставився Шевченко до гетьмана Мазепи за те, що той розірвав Переяславський договір і в союзі з шведами намагався забезпечити Україні незалежність. Шевченко шкочує, що його земляки не підтримали однодушно Мазепи. Якби були стали одноставно, каже він у поемі "Іржавець", то були б пожали пшениченьку і не стирчали б козацькі списи у стрісі царя Петра.

Але для радянського режиму Мазепа так само зрадник, як і для царської Росії.

Так само різко розходиться Шевченко в оцінці двох стовпів російського імперіялізму 18 століття — Петра I і Катерини II. Для Шевченка цар Петро — це кат, який "розпинав нашу Україну". Поет проклинає Петра за криваву розправу над мешканцями Батурина, козаками і в'язнями українцями, які були вірні Мазепі і його справі, за будівництво своєї столиці на козацьких кістках, за примусову участь козацьких полків в імперіялістичних походах

Петра, за ув'язнення і замучення в тюрмі гетьмана Полуботка. Україна, каже Шевченко у поемі "Великий Лъох", зазнала багато лихоліть у своїй історії, але те, що діялося після Полтави, було таке жахливе, що кобзарі аж оніміли з переляку. Отак її, Україну, рвали, гризли московські воеводи, Петрові собаки. За ці злочини супроти України Шевченко засуджує царя Петра на вічні пекельні муки.

Однак, для радянської влади Петро I — це великий прогресивний цар, і вона не тільки сама прославляє його, але й змушує до цього нащадків Шевченка. Чи може бути більший глум над Шевченком і українським народом!

А царицю Катерину — цю, за словами поета, голодну вовчицю, засуджує Шевченко за те, що вона зруйнувала Січ, заслала останнього кошового Капнишевського на Соловки, роздала вільні українські степи своїм коханцям і байстрюкам і закріпачила українське селянство, коротко, як каже Шевченко, — "доконала вдову сиротину".

Радянські історики, щоправда, критикують царицю Катерину, але тільки за кріпацтво, а не за її імперіялістичну політику. Навпаки, радянський режим схвалює завоювання нею та її наступниками інших народів як поступ у житті цих народів, тоді як Шевченко засуджує ці завоювання як грабіж чужих земель і поневолення волелюбних народів (*Кавказ*).

Отож, історичні погляди Шевченка чужі радянській владі, і за них вона не може шанувати його. А може, вона шанує його за політичні погляди, за боротьбу проти царського абсолютизму, за свободу людини і народів? Напевно ні, бо сьогоднішня політична дійсність у Радянському Союзі така сама або ще гірша, ніж була в царській імперії за часів Шевченка. Тоді була абсолютна монархія, яка не мала жодної відповідальності перед народом, а сьогодні є диктатура однієї партії чи фактично її верхівки, яка також опирається не на волю народу, а на величезний поліцейський апарат. Тоді за вільну думку карали і сьогодні карають ще суворіше. Тоді була цензура і сьогодні є. Тоді Росія була тюрмою народів і сьогодні є. Тоді були політичні в'язні, а сьогодні їх ще більше.

Шевченко прославив політичних в'язнів царського режиму, які боролися за свободу. В поемі "Юродивий" він розкаже, "як сотнями в кайданах гнали невольників святих, як мордували, розпинали і вішали", і звертається до каторжників такими словами: "... і вас, споборники святої волі, із тьми, із смрада і з неволі царям і людям на показ, на світ вас виведу надалі рядами довгими в кайданах". А в поемі "Сон" він схилиє голову перед політичним в'язнем, тим "царем волі", що "в муці, в каторзі не просить, не

плаче, не стогне”; перед тим, у кого “раз добром нагріте серце вік не прохолоне”.

Хіба можуть шанувати за це Шевченка ті, що до безчисленних таборів Архипелагу ГУЛаг і тюрем, успадкованих від царського режиму, загнали не сотні, а тисячі людей за той самий “злочин” — прагнення волі?

А може, шанують Шевченка за його особисту трагедію — за те, що царський режим покарав його десятирічним засланням і заборонив йому писати і малювати, а після звільнення не дозволив йому доживати віку на своїй любій Україні? Напевно і за це його не шанують, бо Шевченка так жорстоко покарали за його протести проти поневолення України, а за такі протести сьогодні ще жорстокіше карають земляків Шевченка.

Шевченко так безмежно любив Україну, що готовий був душу занাপастити за неї, і закликав своїх земляків: “Свою Україну любіть, любіть її во врем’я люте...” Але сьогодні український народ переконують у тому, що його батьківщиною є не Україна, а Радянський Союз, що немає українського патріотизму, а є тільки радянський. А хто, виконуючи цей заповіт Шевченка, виявляє любов до українського народу, до його традицій, мови і культури, того таврують як “буржуазного націоналіста” і карають як найбільшого злочинця. За це, не за що інше караються в тюрмах, таборах примусової праці і психушках Караванський, Мороз, Чорновіл, Стус, Калинець і багато інших земляків Шевченка. І вони є справжні наслідувачі і шанувальники Шевченка, а не офіційні особи в Києві — ті новітні підніжки Москви, які, за словами поета, “помагають москалеві господарювати і з матері полатану сорочку здійсмати”.

А вже напевно не шанують Шевченка в Радянському Союзі за те, що він закликав своїх земляків чужому научатись, але свого не цуратись, що дорожив своєю рідною мовою і в поемі “Сон” гірко докоряв тим землякам, що між собою “по-московськи так і ріжуть”. Бо русифікаційна політика Москви на Україні довела до того, що в містах України українська мова стала чимось в роді музейного експонату, що земляки Шевченка бояться або соромляться говорити своєю рідною мовою, а офіційні шанувальники Шевченка помагають русифікувати Україну лжетеоріями, що український народ має дві рідні мови — українську і російську. Гірко заплакав би поет від цього, коли б жив сьогодні, знову гнівно докоряв би за це своїм землякам, і осуджував би владу, і напевно був би запроторений за це до так званих “виправно-трудова таборів”.

Отож ясно, що шанування Шевченка радянською владою є таке ж фальшиве, як і шанування власної конституції і законів. Дійсними шанувальниками Шевченка є ті молоді люди, що в день

перевезення тлінних останків поета на Україну збираються біля його пам'ятника в Києві, щоб поклонитися духові великого сина українського народу, і їх за це розганяють або арештовують як хуліганів.

Офіційні коментатори підкреслюють дружбу Шевченка з росіянами і допомогу росіян у звільненні поета, наче б це було доказом русофільства, яке вони приписують Шевченкові. Це правда, що Шевченко мав друзів серед визначних росіян і що їм завдячував своє звільнення. Але правда і те, що його російські друзі були гуманні люди ліберальних і демократичних поглядів, які шанували український патріотизм поета і співчували його прагненням. Коли порівняти їх із сучасниками, то це були сьогочасні Сахарови і Буковські, а не Брежнєви й Андропови!

Та ще залюбки говорять офіційні шанувальники Шевченка про демократизм, гуманізм і революційність Шевченка, наче б радянська влада наслідувала в цьому поета. Алеж Шевченко мріяв про демократію американського типу ("коли діждемось Вашингтона з новим і праведним законом?"), його гуманізм — це палка оборона всіх покривджених і поневолених і палке прагнення до правди і справедливості, а його революційність — нещадна боротьба проти самодержавія, абсолютизму й імперіялізму. Для такого демократизму, такого гуманізму і такої революційності в Радянському Союзі немає місця.

■

Привид людських прав ходить по Східній Європі і лякає тих, що узурпували владу над народом і терором хочуть закріпити свою диктатуру назавжди. У Радянському Союзі, Польщі, Чехо-Словаччині, Східній Німеччині та інших комуністичних країнах дедалі частіше і дедалі сміливіше лунають вимоги елементарних прав, якими користуються вільні люди Заходу, — прав вільно думати і вільно висловлювати свої думки усно чи на папері, вільно творити літературу і мистецтво, вільно збиратися, вільно обирати і міняти свої уряди, вільно подорожувати по світу й емігрувати, вільно одержувати закордонні книжки і газети. У відповідь на ці вимоги перелякані диктатори одних сміливців арештовують і відсилають до таборів примусової праці, інших запроторюють до психушок, ще інших викидають з країни. Але на їх місце приходять нові відважні. Одурені, окрадені, пригнічені, поневолені поступово звільняються від страху і відстоюють своє право бути вільними і повноцінними людьми. До них приєднуються й українські патріоти, які, крім загальнолюдських прав, вимагають для свого народу природного права бути господарем на своїй землі,

пам'ятаючи слова Шевченка, що тільки "в своїй хаті своя правда, і сила, і воля". Шлях цих борців за людські і національні права важкий і довгий, але вони вірять в остаточну перемогу. Їх віру зміцнюють невмирущі слова Шевченка:

Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля,
І неситий не виоре
На дні моря поля.
Не скує душі живої
І слова живого,
Не понесе слави Бога,
Великого Бога.

Т. Г. ШЕВЧЕНКО І П. А. ГРАБОВСЬКИЙ

(До 75-річчя з дня смерти П. А. Грабовського)

Петро Одарченко

... Ім'я твоє яснітиме в ряді тих наших мучеників, що, наче стяг бойовий, ведуть і вестимуть цілі покоління до боротьби з усякою самоволею, з усяким гнітом чи то індивідуальним, чи національним!

Іван Франко

Видатний український поет, літературний критик, публіцист і незламний борець за свободу Павло Арсенович Грабовський був вірним послідовником Шевченка. За свою діяльну боротьбу проти російського самодержавства, за оборону національних, соціальних і політичних прав свого народу Грабовський, як і Шевченко, ніс тяжкий хрест мук і страждань.

Грабовському було 18 років, коли його вперше заарештували і виключили з семінарії за розповсюдження нелегальної літератури, спрямованої проти царського режиму. І з того часу не припинялися переслідування. Спочатку Грабовський був під поліційним наглядом; а потім знову заарештований. Рік і 8 місяців просидів у в'язниці, в одиночній камері. Потім його засуджено на 5 років заслання у Східньому Сибіру за участь у нелегальній політичній організації "Чорний переділ". Три місяці пробув Грабовський у московській пересильній тюрмі Бутирках. Потім після двох місяців важкого етапу прибув на Сибір. А через рік Грабовського втретє заарештовано й ув'язнено в Іркутській тюрмі за те, що він був одним з авторів гострого протесту проти кривавих розправ над політичними в'язнями в Якутську. Один примірник цього протесту потрапив за кордон і був опублікований англійською мовою в Лондоні, Нью-Йорку й Цюріху. Грабовського засуджено на каторгу, але потім цей присуд замінено на "поселення в найвіддаленіші місця Сибіру".

Петро Одарченко — літературознавець і фолкльорист родом з Полтавщини. Дійсний член УВАН і НТШ. Автор понад 300 друкованих праць про Л. Українку, М. Драгоманова, Т. Шевченка та ін. Живе постійно в США.
— Редакція.

Грабовського вислали в Якутську область. Термін заслання мав закінчитися 1906 року. Але Грабовський від тяжких умов життя та від хвороби легенів і серця помер 1902 року на тридцять восьмому році життя.

Не зважаючи на тяжкі умови тюремного життя, Грабовський невтомно працював: писав вірші, критичні статті, перекладав твори світового письменства на українську мову, листувався з Іваном Франком, з Борисом Грінченком, Михайлом Павликом, Костем Паньківським та ін. З царської тюрми, з заслання Павло Грабовський посилав свої твори в Галичину до Івана Франка. Окремі твори друкувалися в галицьких журналах (*Зоря*, *Житє і Слово*, *Дзвінок*, *Народ*, *Правда*, *Літературно-Науковий Вісник* та в інших галицьких виданнях. У Львові були надруковані збірки його поезій та перекладів.

З творами Шевченка Грабовський познайомився ще в семінарії. *Кобзар* справив на нього велике враження. Шевченко як людина, як незламний борець за волю України, як великий неперевершений поет став для Грабовського зразком. Павло Грабовський, як і Тарас Шевченко, безмежно любив рідну Україну, сумував за нею в далекій непривітній чужині, мріяв хоч умерти в рідному краї, вірив у перемогу правди і волі, до кінця свого життя зберігав свою нескореність і людську гідність. Грабовський з повним правом міг повторити слова Шевченка: "Караюсь, мучусь, але не каюсь!"

Політичним ідеалом Грабовського, як і Шевченка, було національне визволення України. Як і Шевченко, він вірив у неминучість перемоги правди і свободи:

Зросте міцніше покоління,
Що не подужають враги.

Шевченківська туга за рідним краєм — це один з основних мотивів лірики Грабовського:

На Україну
Рідні лани —
Серцем я лину
Із чужини.....

Де Україна?
Боже ... нема...
Інша країна,
Степ та тюрма.

Виразний вплив поезії Шевченка відчувається на поемі Грабовського "Бурятка", в якій розкривається глибока трагедія

жінки-бурятки, що в наслідок тяжких знущань і поневірянь божеволіє. Грабовський переносить у свою поему окремі образи Шевченка:

Чорніше чорної мари
Їй однако — де блукати...

Рядки з останнього розділу:

Загдону цю несамовиту...
... Я на папері змалював...

нагадують рядки Шевченка з поеми "Марина":

Давно б списать несамовиту....

У рукописному зошиті Грабовського є вірш "Пісня". Цей ранній вірш є виразним наслідуванням поезії Шевченка. Перша строфа цього вірша:

Тяжко, важко сиротині, —
Сів собі гадає:
Гасне серце в самотині,
Сила пропадає...

нагадує вірш Шевченка "Тяжко, важко в світі жити сироті без роду".

Але більша частина поезій П. Грабовського відзначається своїми оригінальними образами і стилістичними особливостями, а також новою тематикою.

Павло Грабовський був автором кількох статей про Шевченка. Крім того, з метою популяризації творчости Шевченка Грабовський переклав деякі його поезії на російську мову. У своїх статтях Грабовський високо оцінював Шевченка. Відкидаючи гасло "мистецтво для мистецтва", Павло Грабовський критикує вірші Г. Кернеренка і протиставляє їм поетичні твори Т. Шевченка: "Не так робили справжні поети, не так виспівував Шевченко; про його й поготів не скажеш, що він був поетом 'штуки для штуки' "... Шевченко був поетом-борцем, найкращим діячем громадським... У своїй праці поетичній він мав на оці тільки людину та її щастя; з цього погляду він є для всіх нас найкращим прикладом..." ("Де-що про творчість поетичну", *Зоря*, 1897, ч. 3).

У статті "Слов'янам" П. Грабовський переконливо доводить, що проф. М. Стороженко безпідставно припускає, ніби Шевченко

написав вірш під назвою "Слов'янам". Докладно проаналізувавши ідейний зміст цього твору та його художні засоби, Грабовський довів, що цей вірш написав не Шевченко, а М. Костомаров. І. Франко у замітці на цю тему зробив такі самі висновки, як і П. Грабовський. (Статтю П. Грабовського "Слов'янам" вперше опубліковано в *Наукових Записках* Львівського у-ту. 1946, т. 3).

У статті "Т. Шевченко в Нижнім Новгороді" (*Зоря*, 1895, ч. 5) П. Грабовський знайомить галицького читача з статтю Г. Дем'янова на таку саму тему, надруковану в російському журналі *Исторический Вестник* (1893, ч. 3).

У журналі *Зоря* (1896, ч. 5) — надруковано дуже цікаву й змістовну статтю "Московські переклади творів Шевченкових". У цій статті Грабовський гостро критикує переклади, надруковані в кн. 'Кобзарь'. *Т. Шевченко в переводе русских поэтов*, под ред. Н. Гербеля (СПБ, 1859) та переклади творів Шевченка, що їх зробили І. О. Белоус і М. А. Чмирьов. П. Грабовський підкреслює різницю недбайливості перекладачів, спотворення змісту творів Шевченка, перекручення, безглузді вигадки перекладачів. Кожне своє твердження Грабовський рясно цитує зразками цих невдалих перекладів. Ось кілька таких прикладів.

Оригінал:

Після Пречистої в неділю
Та після першої, Трохим
Старий сидів в сорочці білій,
В брилі, на приспі...

Переклад:

Введенє разломало уж леденє,
Прошла и первая неделя.
В воскресенье ...

(Мей)

"Коли я прочитав такі перли", каже Грабовський, то "мов би мене хто обухом по потилиці гепнув" Нам, українцям, не снилася навіть можливість таких перекладацьких еквілібрацій та такого нівечення рідної мови".

А наймичка у порога
Вхопилась руками
За одвірок, та й зомпіла.
Тихо стало в хаті,
Тільки наймичка шептала:
"Мати...мати...мати!"

А батрачка за дверями,
В косяки вцепясь руками,
Словно мертвая стояла...
"Мать... мать... мать!" —
Она шептала.

"З страшного, пекучого 'жалю' д. Мей, як бачите, спромігся лиш наробити 'сміху', та ще й якого! — пише Грабовський.

Ой, гляну я, подивлюся
На той степ, на поле...

Как я выйду в чисто поле,
Выйду, подивлюся...

Грабовський зауважує, що українське слово "подивлюся" має цілком інше значення, ніж російське "подивлюся", яке означає

"дивуюся", "здивуюся". Укр. "подивлюся" відповідає рос. "посмотрю".

А я в попа обідала! —
Сирітка сказала...

А я нынче обідала!
Сиротка сказала...

"Дивно, — каже Грабовський, — як д. Білоус не зрозумів ні Шевченка, ні бідної дитини-сиріточки. Не в тім сила, що вона 'нынче обідала'... Хто жив на селі, той добре знає, що значить для сирітки пообідати в попа та ще й на Великдень".

Чого ти ходиш на могилу?
Насилу мати говорила:
Чого ти плачеш, ідучи,
Чого воркуєш уночі,
Моя голубко сизокрила?

Что ты ходишь на могилу?
Говорила дочке мать:
И зачем, когда идешь ты,
Станешь плакать и рыдать?...

Критикуючи цей переклад, П. Грабовський цілком слушно зазначає: "Жодний грамотний москаль не сплете такої фрази; ну, в кого таки достане вимовити: 'Зачем, когда идешь, станешь плакать?'. Тут брак початкового знання граматики". Такі переклади, каже П. Грабовський, лише одіб'ють охоту до читання нашої поезії, і тому, на думку Грабовського, "видрукували б краще Шевченка по-українському, а наприкінці додали невеличкий словничок українсько-московський, то всякий москаль... мав би правдиве поняття про першого поета України".

Щоб популяризувати Шевченка серед російського народу, П. Грабовський сам переклав на російську мову 17 поезій Шевченка, з них 13 написаних на засланні. Мотиви суму за волею й туги за Україною у цих творах були співзвучні настроям і переживанням Грабовського. Ці переклади П. Грабовського і своїм змістом і мистецькою формою близькі до оригіналу. Вони вигідно відрізняються від невдалих перекладів, що їх зробили Гербель, Белоус та інші. Ось один із прикладів перекладу Грабовського:

І небо невмите, і заспані хвилі,
І понад берегом геть-геть,
Неначе п'яний очерет
Без вітру гнеться. Боже милий!..

Переклад Грабовського:

И мутное небо, и сонные волны —
Тоски беспредельной, отчаянья полны;
Над берегом мертвым унылый тростник,
Как пьяный колеблясь, без ветра поник...

Дослідниця життя й творчості П. Грабовського Валентина Поважна, докладно аналізуючи переклади творів Шевченка, що їх здійснив П. Грабовський, позитивно оцінює переклад вірша "І небо невмите..." такими словами:

... перекладачеві вдалося глибоко передати зміст твору великого поета. Вже вказувалося на вміння П. Грабовського органічно вживатися в образи Шевченкових творів, передавати їх. Це ж саме можна сказати і про передачу основного змісту, провідної мелодії поезії "І небо невмите, і заспані хвилі". П. Грабовський переставляє рядки, але жоден образ, жоден штрих, що, мов окрема мозаїка, творить враження в оригіналі, не проходить повз увагу перекладача, тією чи іншою мірою відбивається в перекладі" (В. Поважна, "П. Грабовський — перекладач Шевченка на російську мову", у кн.: *Павло Грабовський у документах, спогадах і дослідженнях* [К. 1965], стор. 379).

Переклади Грабовського незрівняно кращі від перекладів, що їх здійснили інші перекладачі. Це пояснюється тим, що Грабовський мав поетичний дар і глибоко розумів поезію Шевченка, відчував нюанси обох мов — і мови оригіналу і мови, на яку перекладав. Звичайно, і в Грабовського були труднощі, коли він шукав можливостей адекватного відтворення ритмічної структури Шевченкового вірша. І не завжди ті шукання були успішні. Але щодо передачі змісту Шевченкових творів — перекладам Грабовського, як слушно зазначає В. Поважна "належить почесне місце".

Віра Якуцевич, дочка вчительки Якутської жіночої гімназії, згадує, як П. Грабовський у 1898-99 роках відвідував їхню родину: "Кожного разу, буваючи в нас, він просив матір дати *Кобзаря* і починав читати вголос українською мовою славетні вірші Тараса Григоровича. *Кобзар* мати купила в Києві, коли ще була студенткою. Павло Грабовський, читаючи виразно, задушевно, весь перевтілювався, і ми з великою увагою і насолодою слухали співучу українську мову. У той час відпочивала душею змучена самотністю людина..." (В. Я. Якуцевич, "Спогади", у кн. *Павло Грабовський у документах, спогадах і дослідженнях* [К. 1965], стор. 200).

У березні 1900 року в тобольській газеті *Сибирський листок* надруковано статтю П. Грабовського про Шевченка. У цій статті подано короткий життєпис Шевченка і огляд його творчості. Грабовський дав високу оцінку поезії Шевченка: "Силою і глибиною ліризму, художньої яскравості і краси образів,

чарівності й мелодійності вірша Шевченко дорівнюється найбільшим поетам слов'янського світу... а безпосередньою ширістю почуттів і чарівливою простотою вислову навіть перевищує їх". Грабовський зазначає, що Шевченко поставив українську літературу на високий рівень загальноєвропейської творчості. Далі він вказує на великий вплив поетичної творчості Шевченка на Галичину, зазначаючи, що ім'я Шевченка в Галичині стало гаслом, навколо якого стали єднатися галицькі українці з наддніпрянськими українцями. При цьому Грабовський інформує читачів своєї статті про те, що в Галичині в усіх народних школах, в кількох середніх школах та в двох університетах навчання провадиться українською мовою, що Наукове Товариство ім. Шевченка розгорнуло широку наукову працю, що товариство "Просвіта" веде широку культурно-освітню діяльність серед народу, що в Галичині існує українська преса, що українською мовою друкуються не тільки газети, а й наукові журнали. Цим самим Грабовський натякає на те, що українці під владою царської Росії позбавлені цих елементарних національно-культурних прав.

Далі Грабовський зазначає, що твори Шевченка "назавжди залишаться для нас джерелом світлих думок і гуманних почуттів, і в цьому їх велике загальнолюдське значення".

На статтю Грабовського про Шевченка відгукнувся Іван Франко, надрукувавши в журналі *Літературно-Науковий Вісник* (1900, т. X, кн. 2) коротку замітку "П. Грабовський про Шевченка". Франко переказав зміст статті Грабовського, навіть з неї досить великі уривки і дав високу оцінку її. Але з одним твердженням Грабовського І. Франко не погодився. Відзначаючи вплив Тараса Шевченка на галицьких письменників, таких, як Франко, Грабовський пише: "а останнім часом Бордуляк, Стефаник та деякі інші з глибоким співчуттям і нещадним реалізмом малюють тяжку долю галицького селянства. В цьому відношенні галичани стоять незмірно вище від російських українців, що засвоїли слабкі сторони музи батька Тараса, як, наприклад, ідеалізацію минулого..." І. Франко з приводу цього твердження пише: "Розуміється, цей гострий осуд паде хіба на деякого з сучасних українських писателів, а не може відноситися до таких майстрів малювання народного українського побуту, як Мирний, Нечуй-Левицький, Карпенко-Карий і ціла плеяда молодших українських реалістів".

Хоч Грабовський і змушений був зважати на суворі вимоги сибірської цензури, він проте і в таких несприятливих умовах в основному дав правдивий образ великого українського поета.

На другий рік (1901) з нагоди 40-річчя з дня смерти Шевченка П. Грабовський опублікував у газеті *Сибирський листок* (3 червня 1901, ч. 43) ще одну статтю п. з. "Памяти Т. Г. Шевченко". Ця стаття в основному повторює зміст попередньої статті.

Але вона відрізняється від першої тим, що виправляє деякі помилкові твердження, що їх висловив П. Грабовський у першій своїй статті, надрукованій 1900 року.

У першій статті Грабовський помилково писав, що Шевченко діждався "великого дня визволення народу від вікового рабства", себто скасування кріпацтва в Росії. Але це твердження Грабовського не відповідає дійсності, бо насправді великий український поет помер ще до проголошення царського маніфеста про скасування кріпацтва. У другій статті "Памяти Т. Г. Шевченко" П. Грабовський виправив цю помилку, написавши так: "До оголошення маніфеста про визволення народу від вікового рабства поет так і не дожив".

В обох статтях П. Грабовський, не маючи потрібних матеріалів, зокрема не маючи змоги ознайомитися з забороненими цензурою творами Тараса Шевченка, написаними після заслання, висловив помилкову думку про деякий занепад творчости Шевченка після десятирічного заслання. Насправді ж ніякого занепаду творчости Шевченка не було, навпаки, після заслання Шевченкова поезія досягла найвищих вершин.

Павло Грабовський, ознайомившись з статтею-рецензією Івана Франка на свою першу статтю про Тараса Шевченка, у другій статті вже не протиставляє галицьких письменників наддніпрянським письменникам. Не пише Грабовський і про "слабкі сторони музи батька Тараса". Зазначаючи, що в ранній період своєї поетичної творчости Тарас Шевченко був під впливом історичних праць псевдо-Кониського (*Історія Русів*), Костомарова та інших, Грабовський дає таке пояснення Шевченкового захоплення минулим: "Спостерігаючи всюди пригнічення закріпаченої маси, поет, натурально, захоплювався боротьбою за людську свободу в минулому і протиставляв його сучасному".

Значення Шевченка для українського народу Грабовський визначив у своїй статті такими словами: "Твори Шевченка відіграли в даному випадку ту цивілізуючу роль, яку у всіх народів відігравала істинно художня, національна література, і в цьому головне значення Шевченка для України: все, що тільки живе інтересами рідного краю і мислить, все, що тільки є справді передове й світле в прагненнях австрійських і російських українців, — все це йде під прапором високогуманних ідеалів

свого геніяльного співця і надихається його іменем". Свою статтю П. Грабовський закінчує словами: "Невмирущий дух поета, як і колись, вітає над рідною Україною, не вмовкаючи лунає в темряві його віще слово і сіє на народній ниві живе насіння оновлення".

Статті П. Грабовського про Т. Г. Шевченка не втратили свого значення й до нашого часу, зокрема правдиві думки Грабовського про велике значення Шевченка для України, для національного відродження українського народу.

Одночасно П. Грабовський підкреслив і велике загальнолюдське значення безсмертної творчості Тараса Шевченка, яка в світовій літературі посідає місце нарівні з спадщиною найвидатніших поетів всього людства.

У біографії, в світогляді і в поетичній творчості П. Грабовського і Т. Шевченка було багато спільного. Обоє вони випили гірку чашу неволі, мук і страждання, обоє в найтяжчих умовах зберегли людську гідність і нескореність, обоє карались, мучились, але не каялись. Для обох Україна була змістом їх життя і головною центральною темою їх творчості. До неї вони рвалися всією змученою душею, її болями боліли, терпіли за неї нелюдські муки й страждання. Обоє вони мріяли хоч умерти на рідній землі, але померли на чужині.

Для Павла Грабовського Тарас Шевченко був найвищим зразком поета і людини, був його вчителем і надхненником. Все своє тяжке життя Павло Грабовський непохитно йшов вперед під прапором Шевченка. Надхненний ідеями Кобзаря, Грабовський знайшов у собі сили й мужности бути таким же непохитним і чесним у боротьбі проти московської неволі, як і Шевченко. Не маючи такого великого поетичного таланту, який мав Шевченко, Грабовський проте щиро й чесно служив українській визвольній справі і в своїй поезії дав зразки високої патріотичної лірики, перейнятої глибокими ідеями, щирими шляхетними почуттями і світлим гуманізмом. У *Кобзарі* поет-в'язень знаходив невичерпне джерело поетичного надхнення, творчої наснаги, джерело віри і надії на краще майбутнє.

Шевченко на сторожі українського народу поставив своє вогненне слово. Леся Українка поетичне слово називала своєю єдиною зброєю. Такої ж ваги надавав поетичному слову і Грабовський:

Сміле слово — то наші гармати,
Світлі вчинки — то наші мечі!

Шевченко непохитно вірив, що ніякий ворог "не скує душі живої і слова живого". Таку ж саму віру висловив і Грабовський словами однієї поезії американського поета Лонгфелло, яку він переклав на українську мову:

Хай огонь загасне в зорях, —
Людський дух не погаса,
Не розсиплеться мов порох
Його сила і краса.

Помремо, а наша справа
Кине свій немручий слід,
Не загине марно слава
Наших вчинків і побід!

"ЮВІЛЕЙНА"!

Андрій Сологуб

Париж, мабуть, єдина столиця в світі, куди більшовики найбільше експортують свою культуру у всеіснуючих видах.

Тут "берьозки" і Мойсееви, московський цирк і клясичні балети, хор Александрова, в якому в театральних військових уніформах виступають з гопопляскою і свистом акробати з цирку та балетних ансамблів, і советський балет на льоду. До речі, цей останній приїхав перший раз як конкурент американців, що вже десятки років їздять сюди на кілька місяців кожного року.

І останній продукт експорту на жовтень і листопад (знаменні місяці 1917-77) під назвою *Песни и пляски русских революций* — чомусь у множині, бож відоме, що більшовики Лютневої революції не святкують. Це революція, що привела до влади Керенського, якого більшовики повалили. З цією ж назвою й афіші красуються французькою мовою по коридорах метро і мурах Парижу.

Тут беруть свистом "во всю івановську": революція на експорт до капіталістичних країн.

За фасадами цієї культури, під театральною бутафорією в людських подобах ховається велика кількість різного типу шпигунів, розвідників, агітаторів, працівників КГБ з фальшивими паспортами і тому подібне.

Адміністративний розподіл такого типу у них став уже законом: там, де забагато й однієї людини, ставлять п'ятьох під різними титулами і кваліфікаціями: перший секретар ЮНЕСКО, другий секретар того ж ЮНЕСКО, заступник першого і другого секретаря того ж ЮНЕСКО і так далі. А між працівниками при амбасаді, консульстві і різних економічних і технічних місіях така сама аранжировка: перший, другий, третій "секретарі", при чому обов'язково вказано, з якої ділянки. Візитівка надрукована акуратно на західноєвропейський стиль. І хоч їх КГБ і часто міняє (вони не засиджуються довго з зрозумілих причин) — візитівка однак друкується, навіть якщо тільки на місяць або на два.

Ця, так би мовити, прелюдія, якою я почав, на перший неглибокий погляд не має відношення до моєї справи, про яку тут піде мова. Але далі читач побачить в деталях "содержимое" і цього експорту.

Андрій Сологуб — маляр і скульптор, абсолювент *École des Beaux-Arts*, автор статей і рецензій на мистецькі теми. Живе постійно в Парижі. — Редакція.

Ясно живим свистоплясом беруть багато більшу кількість популярної маси, ніж повішеною на стіні такою ж свистоплясною картиною. А коли взяти до уваги, що свистопляскові імпрези і цирк улаштовуються у найбільших льокалях, які Париж має до диспозиції — спортові залі для боксу, вельосипедних перегонів тощо, куди можна упхати два десятки тисяч живої маси, тоді зрозуміло, що контраст різючий між повішеною на стіні свистоплясною і живою. Тут має велику вагу й економічний бік справи: спортовий льокаль заповнюється вщерть з першого дня. Є приказка: всі шляхи добрі, щоб прийти до поставленої мети. Або ще більше відома: всі шляхи ведуть до Риму. І коли ми бачимо в залах Шам-з-елізейського Великого палацу кілька сотень розвішаних у великій мірі величезного формату полотен — це має свою вагу.

Два основні фактори важать у цих "шляхах, що ведуть до Риму" або, хай буде, до Москви. Адже декому здається, що це третій Рим.

Перший фактор — густа шпигунська сітка, що її оснував і снує й далі, де тільки можна, КГБ на Заході.

Другий фактор — престиж імперії за останні 10-15 років упав найнижче: ГУЛаг, дисиденти, продовження сталінського терору без Сталіна. Така політика центру світового комунізму Москви вплинула негативно на західноєвропейські компартії, і всі вони до цієї політики поставилися негативно. Французька компартія трималася Москви найдовше і найвірніше. Але практичний бік справи (у Франції у березні 1978 року будуть важливі вибори) і деякий тиск лівих охолодили і французьку компартію стосовно ортодоксальної вірности Москві.

Сьогодні французька компартія замкнулася в собі, а іноді і критичне слово пошле на адресу Москви.

У моду ввійшло слово "єврокомунізм". Ясно, все це непокоїть московських вождів. Ювілей 60-річчя революції використовується на всіх пропагандивних фронтах всередині і назовні з великим галасом.

У Парижі з цієї причини організовано в серпні й вересні минулого року найбільшу за останні 20 років (третю) виставку образотворчого мистецтва під назвою *60 років советського малярства*. Назва дуже типова. Читачу, зверни увагу на неї, вона й є в основному приводом до цієї статті.

Отже, шістдесят років советського малярства, а не російського. Образотворче мистецтво — вид культури спеціальний. Його не можна привозити в Париж кожного року, як цирк. Це було б часте повторення і в наслідок цього нудна ситуація. І хоч такі візити не часті, але в практиці й вони великою мірою творять нудну ситуацію. Адже справа не в тому, щоб

показати тільки інший сюжет, а всю решту залишити такою самою, як і раніше. Глядач за своєю натурою спраглий побачити щось нове і свіже, а тим більше з далекої імперії, що не легко приступна в повному значенні слова, й обсяг її повинен би відповідати такому ж обсягові духовного життя.

З цього приводу — перше розчарування з виставки, що відбулася в щось понад десятох залах великого палацу. Це були вірніше відділи (частини) однієї величезної залі.

Друге і найбільше розчарування для українського відвідувача (у Москві на такого не розраховують) спричинене повною відсутністю творів українських мистців. Я звернув увагу читача на рекламу виставки. Якби написали російського, а не советського малярства — справа стала б простою і ясною. Але Радянський Союз складається з десятків націй. Хіба Українська Республіка не радянська? Виходить, так. Тоді яка ж вона? Розуміється кожний з нас бажав би її бачити не радянською. У практичному значенні слова не російською колонією. На виставці 99% російського малярства і 1% вірменського. До речі, вірменський сприт дається відчутти скрізь. На попередній виставці 1974 року їх було дуже багато. Тепер трохи менше. Але як зважити на кількість населення (вірменів 2,5 — 3 мільйони, а українців бл. 50 мільйонів), вірмени мають велике досягнення. Не було привезено навіть на дипломатичне прикриття кількох полотен українських мистців.

Там, як політична маска, існує фіктивний червоно-синій прапор. А за кордоном отака вона "між вільними вільна, між рівними рівна"; її ніхто не знає і ніхто про неї не говорить. Московський чиновник з міністерства культури для виправдання може пустити таку версію, знаємо це з практики минулого: українське малярство, мовляв, провінційне і не заслуговує бути на виставці в Парижі. Тоді у дуже звичайного аматора, який ніколи не бачив творів українських мистців під советами, піде думка в двох напрямках: або чиновник з міністерства культури повинен бути посланий пасти телят, це була б його професія, або цей чиновник і його вожді — російські держиморди-шовіністи.

Чому? Справа першого випадку: на виставці російського малярства, що рекламує себе советським, 50% творів навіть для не дуже тямущого у цій ділянці чиновника (але якби чесного з професійного боку) належать до категорії нижче провінційної якості (я маю на увазі не політичні, демагогічні і пропагандивні критерії, а професійні), і такого типу чиновник посоромився б виставити їх у провінційній Костромі чи Уфі. А їх виставлено в Парижі. Справа другого випадку: де ж вони, орденоносні, заслужені і народні художники Касіян, Деревус, Глушенко, Божай, Божій, або старші, ті, кого виконавці сталінського терору 20-их - 30-их років пощадили і досконало переробили на

соцреалістів: Прохоров, Кричевський, Самокиша, Їжакевич, Трохименко і багато інших? Адже вони були вірними і слухняними слугами російських держиморд-шовіністів. Орденоносний Касіян усе своє професійне життя віддав партії з глибоким пієтизмом. Та це ж великий іконописець ленінської релігії! А тут виходить, що він і названі його колеги варті тільки як демагогічний засіб для того, щоб українська корова дала дві норми молока, свиня по-стахановськи народила 24 поросят, колгоспна курка ударно знесла двоє яєць за день, виконавши норму на 200%, а тракторист, комбайнер і вуглекоп ударною вахтою виконали норму на 300%.

Такий психологічно-політичний аспект виставки стосовно інших націй імперії, що назвалася Радянським Союзом.

У другому аспекті зміст виставки як такої. Цей аспект я також розділю на дві головні частини.

Перша, і як для ювілейної виставки найбільше разюча: великий брак найважливіших тем, можна сказати, перманентних за шістдесят років існування імперії. Також велика кількість творів, найбільш типових для політичної психіки імперії, створених приблизно за 30 років, — відсутня, їх на виставці немає.

Друга важлива справа — тематика. Про це дуже багато говорено і в літературі, і в економіці, і взагалі в гуманістиці. Це так званий соцреалізм. У цьому випадку важить не тільки тематика, справа ускладнюється і питаннями техніки. Інакше кажучи, чисто професійними факторами. Я вище сказав, що трохи тямущий і чесний чиновник повинен був звернутися до фахових дорадників. Вони йому й сказали б, чи картини виставляти тільки в Костромі й Уфі, чи й у Парижі.

Але політика тут взяла верх над мистецтвом, з чого й вийшла *патронташна виставка*. Я тільки назву тематику виставки й головні атрибути картин, характерні приблизно для 100% виставленого матеріалу. Ось вони: патронташі на обох плечах, що перехрещуються на грудях матроса-героя, якому дали назву "братішка", Леніни у Смольному і поза Смольним, тачанки, гвинтівки, багнети, папахи і кашкети, при чому обов'язково з червоною зіркою, револьвери заткнуті за попругу, і зроблено це так майстерно, щоб пряжка попруги і руків'я револьвера обов'язково блищали. Для цього револьвер ледве тримається за попругою кінцем цівки, так щоб блискуче руків'я було якнайбільше видно, а попруга щоб була краще з мідною пряжкою, ніж із залізною (мідна блищить краще), гранати при боках, комісари в шкірянках, будьонновки. Це тематика громадянської війни. А ось тематика 1941-45 років: запеклий бій з фашистами в Севастополі, у небі, в безмежних степах і розкішних житах, партизани, ковпаківці, маса грудей в орденях від шиї до пупа, знову в'язки гранат при боках, приймають у партію новака і подібне.

Але хай читач не подумає, що імперія в безперервній 60-річній війні. Трапляються й такі теми: колгоспна бригада, соціалістична будова: робітники на риштованні, робітники-студенти. Трапляється навіть романтика. Таке анахронічне полотно з постаттю Пушкіна на рундуку дерев'яного будинку.

Радянська романтика, куди не крути, завжди кінчається там, де й починається: солдатом і зброєю. Ось типові приклади: солдат прощається з дівчиною (ясно, зі зброєю за плечима); солдат, зображений ідилічно (лежить після бою на траві з орденосною дівчиною-бійцем, а поруч рушниця).

На переходах з одного відділу до другого на стіні висять таблички з коротким описом, характеристикою того, що там вивішено. Починається з кількох старих малярів. Прочитавши лишень одну фразу, можна легко здогадатися, що переклад зроблений з російського тексту.

Ось один приклад: "Майстрі першого післяреволюційного періоду 1917, популярність яких уже була здобута перед революцією, внесли свій вклад у розвиток пізнішого радянського мистецтва. Артисти і професори, вони передали молодшим свою концепцію соціалістичної дійсності, насичуючи їх твори соціалістичною ідеологією". Для нас ця фраза не є несподіваною, бож нам відоме, що там пишуть не одну фразу, а томи книжок такої суцільної брехні. Вони все це перетлумачили для французів, що не орієнтуються у всіх деталях таких тлумачень.

Сьогодні є ще живі люди, яким відомі факти насадження терором так званої радянської культури за післяреволюційного періоду.

Ті, що були відомі до революції і стояли в авангарді, усі виїхали за кордон. Ось кілька прізвищ: Пуні, Шагал, Гончарова, Бенуа, Ларіонов, Кандінський та інші. Ті, що не бажали втручання партії в їх професійні справи, були розстріляні. Тут особливо потерпіла Україна, і я далі спеціально зупинюся на цьому. І лишень маленька кількість пристосувалися: Нестеров, Греков, Коровін, Корін. Пристосувалися, але ніколи не були придворними на подобу Герасимова і Бродського. Що деякі з них були професорами — це, може, й так, але який же це вклад, коли ні Нестеров, ні Коровін не створили жодного полотна соцреалістичної концепції. А, наприклад, Осьмьоркін, про якого я згадав уже з нагоди виставки 1974 року, ще в 20-их роках був під сильним впливом французького кубізму. Так само Купрін і Лентулов. Всі вони народжені в минулому столітті. Лентулов ще в 1927 році малював кубістично так, що якби не було його підпису, можна б сказати, що це полотно належить Вламінкові або Деренові, навіть Сезанові. Де він дівся після 1927 року, так мені й не відоме, але до

самого початку війни я нічого про нього не чув. Лентулов не один, зникло багато й інших.

В імперії цих творів ніхто не бачить. А вже куди там Кандінського. Але на ювілейну їх повикопували і привезли показати французам. Два маленькі твори, нічим не помітні, нічим не привабливі для глядача, *Абстракція* (1917) Кандінського і *Цирк* (1919) Шагала повішені у центрі уваги. А в себе вдома за таке малярство розстріляли десятки мистців і далі їх переслідують. Це для французів. Чи не вершок лицемірства! Або ось такий конфуз: прислали картину Малевича, що висить, ясно, поруч Шагала і Кандінського. Назва її *Супрематизм*, і мальована вона в 1914 році. Цей рік не належить до ювілейних, а вже тим більше картина, що ламає усю концепцію соцреалізму: це крайня абстракція.

Найбільшою жертвою соцреалізму упав талановитий Дейнека. Помер він своєю смертю, але його талант — не своєю. На виставці було його п'ять картин, з яких три великого формату. Серед них відома *Облога Севастополя* (1944) — документальне полотно.

А старий Корін їздив аж до Берліну малювати портрет всеушлавленого тоді (1945) маршала Жукова. Ну, й намалював, виліпив як з порцеляни. Здалека все згладжується, а зблизька — порцеляна. Маршал сидить застиглий, у синьому френчі, з червоними, як вогонь, лямпасами. А медалів, орденів — тьма-тьмуца, від шиї до пупа. І груди поширено на полотні, а місця їм не вистачає. Куди там Суворову або Голеніщеву-Кутузову. У молодших малярів є кілька добрих полотен. Вони нічого спільного з ідеологією не мають. Сюди належать Ендзеліна Л. (народжена 1927) і Яковлев (народжений 1934). Хотілося б бачити більше цього здібного маляра.

Мойсеєнко, про якого я згадував у статті 1974 року (*Сучасність* ч. 9, вересень 1974, стор. 53-59), дуже нерівний. Його менші полотна більш викінчені. Зате великі без солідного матеріального ґрунту. Про велику решту говорити не варто.

Цим я закінчу другу головну частину спостережень з виставки і повернуся до першої.

Вище я сказав, що на виставці великий брак найважливіших тем. Для ювілейної це ненормальний стан. Адже кожна держава у таких випадках пишається своїми досягненнями у всіх їх виявах. Організатори цієї виставки велику частину своїх досягнень не показали. А з другого боку, вожді імперії не сприяли розробці найважливішої з тем комуністичного будівництва. Змінюються п'ятирічки, ударники, п'ятисотенниці, стахановці, знову ударники, герої соціалістичної праці. А тривалі події забуті, вони почалися 1917 року і тривають до сьогодні. Та це ж велике тематичне багатство для мистця: ЧК, ГПУ, НКВД, МГВ, КГБ і їх діла.

Перший голод 1921 року, руїна сільського господарства за

колективізації, початок катастрофальних п'ятирічок, початок масових заслань до концтаборів, страшна, одна з центральних тем 60-річного ювілею — штучний голод на Україні; величезна тема — сталінський терор 30-их років, що почався убивством Кірова і ліквідацією мільйонів людей, у тому числі й інтелігенції, масові заслання до всіх кінців імперії західньоукраїнського населення... усього не переказати.

Оця тематика на ювілейній виставці не була представлена жодною картиною. А це ж типовий соцреалізм. Це тому (читач може догадуватися) назву статті взято в лапки. Нема також жодної картини на тему великих судових процесів: суду над великими революціонерами, друзями Леніна, завдяки яким у російській імперії сьогодні влада така, як вона є: Бухарін, Каменєв, Риков, Пятаков, Зіновєв, Бубнов, Серебряков, Сокольніков, Тухачевський, Гамарнік, Блюхер, Шапошніков, Уборєвіч, Якір, Косіор і десятки інших подібних — де вони?

Парадоксально, Сталін, організатор цих монструозних процесів, теоретично розвінчаний його соратниками й учнями — сучасними вождями, а з його названих тут жертв ні один не увійшов у ювілейну виставку ніяким сюжетом.

Невдячні, дуже невдячні вожді своїм найбільшим піонерам революції і першого великого етапу будови "безклясового суспільства". А де Троцький — жертва Сталіна? Це ж він перший організатор Червоної армії, завдяки якій совети вийшли переможцем у громадянській війні. На виставці не бракує ні "Первой конной", ні тачанок, ні будьонновок, а от перший з генералів "доблестной" не увійшов ніяким сюжетом у ювілейну. Що ж це за ювілейна, коли з неї викинуто 3/4 історії. Хто і коли таке чув і бачив, щоб в якійсь цивілізованій державі з історії викидали історію. І чи це можливе. Як можна заперечити те, що сталося?

У французів також була своя революція, далеко перед російською. За цієї революції Франція також мала своїх катів, що послали тисячі невинних людей під гільйотину. Попри те, що Французька революція була в десять разів коротша, ніж російська, вона записана досконало в історію як факт, а її наслідок був темою для істориків, літераторів і мистців. Ні Марат, ні Робесп'єр ніколи не були викреслені з історії ніяким режимом. Їх діла також широко відомі.

Талановитий Дейнека був посланий у командировку до Севастополя за матеріялами до своєї великої картини. Чому його не послали в таку ж командировку за матеріялами на Соловки, в Колиму, Воркуту і на Біломорсько-Балтицький канал до заметених снігом трупів? З рук такого великого майстра постав би магістральний твір не менше вартісний від Севастопольської

облоги. А Пластов! Який тонкий маляр-символіст. Так, так, там також трапляється символізм, але інакший від традиційного, — соцреалістичний і за формою і за змістом. За такий не розстрілюють і не громлять виставок бульдозерами.

Величезна картина Пластова мальована в 1945 році. І хоч на ній чотири косарі косять розкішні буйні квіти "под березової рощею", вона названа *Сенокос*. Чотири косарі символізують три генерації: старий батько, син, невістка й онук (хлопчик років на сімнадцять). Перестали гриміти гармати, і на згарищах війни вирости буйні квіти — квіти "победи". Повернувся з війни переможець син і три генерації заходилися коло сінокошу. Якби Пластов був посланий у командировку 1933 року в села і міста України, де на вулицях валялися тисячі трупів померлих з голоду, — цей здібний символіст видав би з-під свого пензля незрівняний образ соцреалізму в найширшому значенні слова.

Або символ Вінниці — сотні трупів закатованих більшовиками людей. Там ніколи не забувають макабричну тематику. Коли вона є наслідком російської білогвардійщини або німецького фашизму, а таку ж саму своїх рук — забувають. Адже ці могутні факти також входять у 60 ювілейних років.

Не було на виставці також тематики, над якою багато малярів трудилися, і в наслідок цього труду постали сотні картин. Основна частина цих творів належала пензлеві придворних, серед яких Герасімов і Бродський найбільше ушавлені. Були й менші від цих, і всі гуртом створили масу полотен на славу "великому вождеві народів". Перераховувати все — нема потреби. Я назву одну, найтиповішу з усіх ікон: *Сталін і Ворошилов на кремлівській стіні*. Обидва у военній уніформі. В кінці 1930-их років не було жодного учня початкової школи, жодного студента чи робітника, коротко кажучи, громадянина СРСР від польського кордону до Владивостоку, від Архангельську до Батуму, який не знав цієї велетенської ікони з репродукцій. Це була гордість кремлівських соратників і учнів "великого учителя і друга", з яких немало ще й сьогодні при владі. Герасімов був, так би мовити, Рубльов нової релігії. На виставці в Парижі ні цієї магістральної ікони, ні інших цього типу нема. Так це що, не ювілейні твори? Хіба вони не входять до 60-річної історії? Сучасні вожді обплювали сьогодні ікону, до якої молилися вчора. А завтра обплювуватимуть ту, до якої моляться сьогодні.

Вище я згадав про Французьку революцію. З того часу минуло майже двісті років. У Франції змінилася велика кількість режимів й урядів. Між урядом Французької революції й урядом сьогодні немає найменшої подібності. Як у минулому, так і сьогодні французькі буржуазні уряди толерували і толерують свою історію, попри всі її ідеологічні контрасти.

У російській імперії сьогодні уряд той, що був учора, себто з тією самою ідеологією. Інакше кажучи, революційний (вони себе так називають), до якого належав Сталін, Берія, Молотов, Хрущов і належить Брежнев. Що вони роблять одні з другими, соратники й учні з кожним попереднім вождем? Говорячи про імперію, мені доводиться часто вживати слово парадокс. І дійсно, як його оминати, виходячи з такої ситуації? Як пояснити цю ситуацію цивілізованій людині Заходу, яка не знає російської душі? Їй це не зрозуміле, вона дивується: як можна з такою жорстокістю розвінчати учорашнього ката, а сьогодні робити те саме, що робив кат учора. Сталін сьогодні в ділах вождів скрізь присутній.

Я відвідав виставку з одним з моїх французьких приятелів, він також мистець. Тому що на виставці майже всі експонати політичного змісту, у нас і продовжилася розмова в цьому напрямі. Він уже чув багато і про дисидентів, і про масові арешти, і про концтабори, і про психушки. З цього приводу висловив цікаву думку, що в'яжеться з вищесказаним. Аналіза ситуації для француза закінчилася висновком: вожді Російської імперії практикують політику — "лови злодія". Будують масово психушки і, замість самим увійти туди, вони вкидають свободолюбних чесних патріотів.

Стовідсоткова відсутність українських мистців на виставці примушує мене зупинитися на одному, найважливішому періоді розвитку українського мистецтва — 1920-30 роках. До того ж ми на ювілейній, що "охоплює" 60 років творчости. Там якраз про цей післяреволюційний період говориться. Вище я цитував призначене для французів. Для характеристики цього періоду я взяв живі факти, оформлені книжкою під назвою *Становлення соціалістичного реалізму в українському образотворчому мистецтві*. Титул довгий, але книжка своїм змістом — коротка. Не перша, перед нею багато таких було. Вона видана в 1967 році в Києві, автор її В. Афанасьєв. Таких книжок там пишуть тьмутящу. Переливають воду з однієї, попередньо виданої, в наступну. Я взяв якраз цю з того приводу, що Афанасьєв тут найбільше говорить про цей період, і особливо про Бойчука. Про останнього там за цього періоду писали багато. Це була переходова доба від інтелектуальної персональності мистця і літератора до уколективізування його інтелекту неначе в колгоспі. Просто кажучи, оформлення інтелекту в отару так званої соцреалістичної культури.

Хоч який був би контраст політичних ідеологій і мистецьких критеріїв, людині цивілізованого світу робиться моторошно, коли вона зустрічає серед цих видань такі: Радионов Г., *Разгром бойчукизма*, Бабенко І., *Что такое "бойчукизм"*. Читач зверне увагу на слово бойчукизм. Його беруть у лапки.

Колосальний вплив Бойчука свого часу на мистців України для них не що інше, як об'єкт для іронії. Бойчука розгромили так, як розгромили фашистів під Сталінградом. Виходить, що можна громити також інтелект людини. За ідеологічними критеріями там особистості не люблять, бо вона заперечує отарне життя (отара, комуна, маса). Бойчукізм налякав отарне суспільство, не хочаби того. Його сила була така велика і така спонтанна, що це суспільство гуртом взялося його громити. Ні одному з армії цих громителів ніколи на думку не спало, що всі великі відкриття і великі твори гуманізму створені і відкриті однією людиною, а не комунною, власною волею і розумом однієї людини, а не під диктат системи.

І знову, як тут не говорити про парадокси імперії, пізніше вони і самі себе заперечили; свого часу назвали Бойчука "строителем социализма в роли апостола церкви" (злобно). А за чверть століття після убивства Бойчука зробили патетичний кінофільм на славу апостола церкви Рубльова, що дав Росії найчистіший кришталі її духовної і малярської культури. Більше того, видають масу літератури в цій ділянці культури і вже не бояться ні Візантії ні апостолату (терміни, що в кінці 20-их і на початку 30-их років їх масово клеїли на Бойчука, як щось вороже і страшне). Чи не досконалі зразки психушок, що вони будують для інших, не для себе.

Убивали учора для того, щоб реабілітувати сьогодні, а убивають сьогодні для того, щоб реабілітувати завтра. Сталіна теоретично ще не реабілітували, але в практичних ділах він там усюди.

Про те як приїхав Бойчук до Російської імперії, Афанасьєв у своїй книжці не ховається з правдою, її нема де діти. Бойчук прибув до Російської імперії в 1912 році на запрошення російського археологічного товариства для виконання реставраційних робіт у селі Лемешах на Чернігівщині. Я не буду тут повторювати біографічні дані Бойчука, але важливого факту поминути не можна. Краківська академія, в якій формувався Бойчук, загальною стояла вище від російської, і ось доказ на це: в Російській імперії не знайшлося ні одного фахівця фрескового малярства. Бойчук був знавець цієї ділянки. Російській владі не було іншого виходу, як запросити австро-угорського громадянина до цієї роботи. До того Бойчук уже був відомий з виставок у Кракові, Львові і Парижі. Отже, Бойчук — дореволюційної формації майстер, і він є яскравим прикладом того, що вчинила пізніше советська влада з дореволюційними майстрами, особливо на Україні, і що значить трафаретка, препарована для французів на ювілейній виставці в Парижі.

Правда, з російськими малярами дореволюційної генерації

поводилися лагідніше, їх було легше й перебудувати на соцреалізм, виходячи з національної і психологічної бази. Дві причини тут мали місце. Перша: російський шовінізм (Бойчук суто український мистець). Друга: старі російські малярі формовані в Росії, за малими винятками. Бойчук — майстер європейської формації. До цього слід додати, що російського маляра перебудувати не тяжко, маючи на увазі, що між Репіном і Суріковим, з одного боку, та Герасімовим і Бродським (советський продукт) з другого — різниця тільки ідеологічна. У решті різниця не значна. Ясно, талант Репіна не можна рівняти з талантом Герасімова. Загальний тоталітаризм російської імперії старої, а тим більше нової не сприяв ні вільному розвитку індивідуума, ні персональній ініціативі мистця. Бойчук дозрівав у іншій атмосфері. З ранніх літ свого існування советська імперія доручала Бойчукові важливі пропагандивні роботи (розпис луцьких касарень для Червоної армії). Він працював з своїми учнями. Пізніше — фрески по різних містах України. Бойчук, як відомо, був одним з професорів академії в Києві за уряду УНР, а пізніше і за більшовиків. Студенти-випускники з його класи виходили не такими, якими їх хотіла бачити традиційна російська цензура. Їх техніка і їх стиль були бойчуківські, зрозуміло, а не суріковські. Постала заздрість, ворожнеча, цькування професорів одних на других. Нитки цієї ситуації тримали в своїх пальцях політичні чиновники молодого компартії. Довго не могли зламати Бойчука.

Ось як характеризує Афанас'єв ситуацію того часу. Це було на початку 20-их років. Він не перекручує правди, але не вірить у неї. Це нібито правда тільки Бойчукова: "Оскільки монументальне мистецтво в буржуазному суспільстві занепало, то для відродження українського мистецтва, на думку бойчукістів [як бачимо, їх було багато, Бойчук не був сам. — А. С.], треба передусім звернутись до розробки традицій монументального мистецтва Візантії та ранньоіталійського відродження (Джотто), що були передосновою розвитку мистецтва багатьох народів і давали зразки високого стилю. Колись, за твердженням бойчукістів, українське мистецтво і розвивалось на цих засадах, але потім підпадало під вплив реалізму, здрібніло і в гонитві за більш точним відтворенням навколишньої дійсності втратило риси справжньої монументальности. Крім того, з поглядів і практики бойчукістів випливало, що українська культура після воз'єднання України з Росією нібито цілком подавляється культурою панівної нації і спілкування з останньою не давало ніяких позитивних наслідків" (стор. 95).

Варто звернути увагу на останню фразу. Бойчук добре розумів ситуацію культури в колоніальній Україні. Коли він у своїх творчих ідеях мав на увазі Джотто, а не Сурікова і Репіна (як

Прохоров), то він широ не знав останніх, бож він західноєвропейський мистець. А Суріков і Рєпін у мистецькому світі Західньої Європи не посідають ніякого місця, не мають ніякого значення.

Афанасьєву і його "сотрудникам" хотілося, щоб усі мистці України в лоні імперії орієнтувалися на Сурікова і Рєпіна. У своїй книжці він і натякає неодноразово на це.

Мистці зі східньої України: Прохоров, Кричевський Федір й інші з психологічних критеріїв і льокальної формації (тоталітарний російський вплив) скоріше перебудовувалися на соцреалістів. Бойчукові це ішло не легко. Натиск на нього посилювався. Соцреалізм — вислів, що ще й сьогодні мисляча людина не може зрозуміти, що це за химера. А вже тим більше на самому початку 30-их років. Це було для всіх якесь драглисте поняття, без хребта і без кісток.

Виходячи з концепції ленінської релігії, Афанасьєв ось ще й так характеризує Бойчука: "Була ще одна настанова в концепції Бойчука, що мала нібито демократичне забарвлення, але на практиці призводила до явних формалістичних перекручень. Це орієнтація на так званий 'народний примітив' [чому так званий? Він же існує — А. С.] Вона впливала, очевидно, з ототожнення формальних засобів релігійного малярства та народного декоративного мистецтва і майже повного ігнорування при цьому їх ідейної різниці" (стор. 96). Тут Афанасьєв увійшов цілком у густий туман демократії і народности. Розшифруємо: Бойчук тільки нібито мав демократичне забарвлення. Отже, за ідеями Афанасьєва, Бойчук не був демократичний. Тоді як же він міг орієнтуватися на народний примітив? Адже це те саме: демос — народ. І далі. Народне декоративне мистецтво ленінською релігією сприймається, визнається, а релігійне малярство християнізму не сприймається. Хай Афанасьєв загляне глибше в український лубок і до якоїсь міри в провінційний класицизм, тоді він побачить, що найбільше богомазів було якраз у народі, для якого не було питання ідейної різниці. Було лишень різне призначення творів. На доказ можна навести такий приклад: коли Афанасьєв писав свою книжку, за Христову віру вже переслідували менше, ніж за доби сталінізму. По церквах уже була маса народу. Це той народ, що його в адептів ленінської релігії, до яких належить і Афанасьєв, не вистачило моці перебудувати на цю релігію. Це народ, якого так звана соцреалістична культура не здолала. Коли настає хоч найменше відпруження, цей народ повертається до першоджерел свого буття.

Бойчук це розумів дуже добре. Він базував свої концепції на глибокій традиції, відкинувши штучний і тенденційний ідеалізм. Як адепти ленінської релігії поясняють таку ситуацію, коли піти слідами їх аргументів, що вказують на ворожість Бойчукових

джерел для творення соцреалістичної культури? Візантія, Джотто, ранній італійський ренесанс, народне декоративне мистецтво, релігійне мистецтво дали у великій мірі універсально визнані шедеври. І це творилося без тиску, без диктату, без ідеологічних вказівок, без перебудови мозку і душі творців цих шедеврів, взагалі без ніякої штучності. Тоді як ленінська релігія не спромоглася ніде в світі перекопати індивіда з елементарним почуттям естетики у вартості своєї культури. А що вже говорити про духовні елементи такого гуманізму: патронташі на плечах і револьвери за попругою.

І знову парадокс: вожді імперії — адепти ленінської релігії, проклинають февдальних інквізиторів, яким атеїзм був не зрозумілий.

Згадаймо, з яким патосом вони пишуть про Джордано Бруно і Галілея. І одночасно наслідують февдальних інквізиторів. В наслідок чого ті з дисидентів, що виявляють вільну думку, як колись Бруно і Галілей, підлягають тортурам інквізиторів КГБ (політика — "лови злодія").

І от нарешті пленум оргбюра Спілки радянських художників і скульпторів УРСР восени 1933 року. Бойчук, після довгих і нестерпних цькувань і тиску "покаявся" і "перебудувався" на соцреаліста. На цьому пленумі він заявляв: "Кожному з нас, і особливо мені, потрібно ясно, чітко сказати, за що він, за соціалістичний реалізм чи за своє минуле. Я ясно і недвозначно відповідаю: за соціалістичний реалізм, проти того, що зветься тепер 'бойчукізмом'" (стор. 101).

Це, так би мовити, самокритика. Це те саме, коли судять невинну людину і хочуть її убити, тоді НКВД-КГБ різними тортурами доводить людину до такого психічного стану, що вона "признається в своїй вині". Так признався і Бойчук. В наслідок цієї перебудови і заяви на пленумі 1933 року постав новий твір-фреска в Червонозаводському театрі в Харкові, виконаний групою художників під керівництвом Бойчука. Кілька років пізніше Бойчука убили. За що ж його ліквідували, коли він покався і перебудувався?

Такі питання у цій сатанинській системі залишаються без відповіді. Драма Бойчука подібна до драми Хвильового. Останній кинув гасло: "Геть від Москви". Бойчук сказав те саме іншою формою культури. Отак закінчилося життя найбільшого з піонерів у своїй ділянці українського ренесансу 20-их років.

А скільки бойчукістів пішло на той світ: Падалка, Седляр, Врона.

В кінці 30-их років терор доконав своє діло, про що Афанасьєв говорить в післямові до своєї книжки так: "Лише метод соціалістичного реалізму забезпечив *правильний* [підкреслення]

моє — А. С.] розвиток національного українського мистецтва”. — Який цинізм. І далі: “Перемога принципів соціалістичного реалізму означала, що мистецтво тим самим стало на *єдино правильний* [підкреслення моє — А. С.] шлях розвитку...” (стор. 159).

Або ось ще така фраза, з якої ясно зрозуміле, що їм мистецтво не потрібне. Те, що там називається мистецтвом, їм потрібне як засіб для утримання політичної системи як гарантії існування їхньої економічної (постійно катастрофальної) системи, з якої живе один упривілейований клан — партія. “Свідоме опанування українськими художниками методу соціалістичного реалізму сприяло посиленню аналітичної і узагальнюючої сили мистецтва, утвердженню в ньому *принципу партійности*” (стор. 156).

Якщо ці художники утвердили принцип партійности й усвідомили методу соцреалізму, тоді чому ні одного з них нема на паризькій ювілейній виставці. Касіян у своїй творчості Леніном і партією зуби пощербив. Собака, як бачимо, закопаний не в партійності і не в соцреалізмі, лише у націоналізмі. Виставка в Парижі *російська* за формою і соцреалістична за змістом. До війни, коли теоретично нації ще не були ліквідовані, як тепер, вони любили повторювати демагогічні слова: національна за формою і соціалістична за змістом.

Сьогодні, в кінці 20 сторіччя, щира гра в якусь ідеологію може здаватися наївною справою. В імперії устаткувалась ідеологія фальшива. Вседержителі цієї ідеології чудово розуміють ситуацію і на доказ цього герметично ізолювалися від вільного світу ідей. Дотик з цим світом означав би повне банкрутство ідеології, і система луснула б, як миляна банька.

Їм треба якнайбільше зброї — гарантії для утримання фальшивої ідеології.

З чого й виходить, згідно з психікою вождів імперії в рамках гельсінкських угод, на наступній ювілейній, може, побачимо, крім в'язок ґранат при боках, ще й атомові бомби при бедрах.

ВІДКІЛЬ ЄСТЬ ПІШЛА РУСЬСКАЯ ЗЕМЛЯ

Омелян Пріцак

І. Спiр мiж норманiстами та антинорманiстами

1

6 вересня 1749 року Гергард Фрiдрiх Мюллер (1705-83), офiцiйний росiйський iмперський iсторiограф i член Iмператорської Академiї Наук у Петербурзі розпочав виголошення ювiлейної промови на тему початкiв Росiї пiд заголовком "Origines gentis et nominis Russorum". Його лекцiя базувалася на дослiдах, виданих у 1736 році його старшим земляком — нiмцем Готтлiбом Зiгфрiдом Баером (1694-1738), який увiв до науки про Схiдню Європу такі джерела, як *Annales Bertiniani* та твори царя Костянтина Багрянородного. Виходячи з цих джерел, академик Мюллер розвинув теорiю про те, що старовинну державу Київської Руси заснували нормани, i саме цю теорiю він почав подавати слухачам у своїй промовi.

Мюллеровi не судилося закiнчити свою лекцiю. Члени Iмператорської Академiї росiйської нацiональностi зняли бучу, протестуючи проти такого збезчещення. Один iз них, астроном Н. І. Попов, вигукнув: "Tu, clarissime auctor, nostrum gentem infamia afficis" ("Безчестиш наш народ, ясновельможний авторе!").

Справу передано президентовi Академiї, майбутньому гетьмановi України Кириловi Розумовському (1750-64, пом. 1803) i царицi Елисаветi Петровнi (1741-62), яка призначила спецiальну комiсiю для розслiдування, чи завдали писання Мюллера шкоди iнтересам i слави Росiйської iмперiї. Одним з слiдчих був вiдомий Михаїл Васильович Ломоносов (1711-62).

Лекцiя, виголошена англiйською мовою 24 жовтня 1975 року з нагоди iнавгурацiї автора першим професором Катедри iсторiї України ім. Михайла Грушевського при Гарвардському унiверситетi. Переклад з англiйської мови д-ра Богдана Струмiнського. Ця лекцiя проф. О. Прiцака, разом з iншими матерiялами iнавгурацiї, появiться окремою публiкацiєю у в-вi "Сучаснiсть" — Редакцiя.

Його свідчення було нищівне: Мюллерові заборонили продовжувати дослідження над історією давньої Русі, а його публікації сконфісковано і знищено. Наслідком того заляканий учений перейшов у своїй науковій роботі на більш невинний предмет — історію Сибіру.

Усе ж таки 6 вересня 1749 року залишається важливою датою в історіографії Східної Європи. Воно знаменує собою початок завязаного спору між норманістами й анти-норманістами, що триває по нинішній день.

2

Норманісти вірять (слово *вірять* вживається тут для характеристики інтелектуального клімату дискусії) у північне походження терміну *Русь*. Вони вважають норманів — або, точніше, шведів — за головних організаторів політичного життя, спершу на берегах озера Ільмень, а пізніше на Наддніпрянщині.

Антинорманісти визнають доктрину, що Русь — це були слов'яни, які жили на південь від Києва з передісторичних часів, задовго перед тим, поки з'явилися нормани на європейській сцені. На підтримку цієї тези наводяться назви кількох річок як докази, наприклад, Рось — права притока Дніпра. Антинорманісти приписують цьому "корінному" слов'янському елементові вирішальну роль у державотворчому процесі тієї епохи, особливо за доби Київської Русі.

Офіційна радянська історіографія прийняла анти-норманістичну позицію з ось таких "наукових" причин: "Норманістична теорія політично шкідлива, бо заперечує спроможність слов'янських народів утворити самостійну державу власними зусиллями".

3

Розглянемо тепер коротко аргументи, висунуті обома школами. Аргументи норманістів (визначніші з них: А. Л. Шлетцер, Е. Кунік, Ф. Томзен, А. А. Шахматов, Т. Й. Арне, С. Томашівський, А. Стендер-Петерсен) в основному такі:

1. Русь дістала свою назву від слова *Ruotsi*, фінського означення шведів у середині IX ст., виведеного з назви шведського поморя в Упляндії, *Roslagen* (*Róðslagen*) та її мешканців, званих *Róðskarlar* (*←roðr* — "веслування або тягнення"). У видозміненому варіанті цієї етимології (автори: Р.

Екбльом і А. Стендер-Петерсен) *Русь* походить від *rōð(er)s-byggjar* "мешканці проток між островами" < (*rōðer*).

2. *Повість временних літ* включає Русь до заморських варязьких народів, до яких належали *свіе* (шведи), *урмане* (норвежці), *англяне* (англійці) і *гоме* (готи або гавти).

3. Більшість імен руських послів, названих у договорах з Візантією (911, 944), очевидно, скандинавського походження, наприклад, Карлы, Инегелдъ, Фарлоф, Веремуд і т. д. (911).

4. *Annales Bertiniani*, тогочасне французьке джерело, розповідає, що в 839 році послы народу *Rhos* ("Rhos vocari dicebant"), які прибули від візантійського царя Теофіла до імператора Людовіка I в Інгельгайм, виявилися шведами ("eos gentis esse Sveonum"), і володар їх носив титул *Chacanus* (Каган, оцей титул також появляється в тогочасних іслямських і пізніших київських джерелах).

5. Візантійський цар Костянтин Багрянородний у своєму творі *De administrando imperio* (написаному бл. 950 року) цитує назви порогів Дніпра як по-слов'янськи, ($\Sigma\kappa\lambda\alpha\theta\eta\nu\sigma\tau\acute{\iota}$), так і по-руськи ($\text{Рѡс\textit{і}от\textit{і}}$). Більшість руських імен виводиться з староскандинавської мови, наприклад, $\text{O}\ddot{\text{u}}\text{lfors}\acute{\text{a}}$ (< старосканд. (*h*)*ulm-forsi*, дав.-місц.), що відповідає слов'янському *островні прах* ($\text{O}\text{c}\text{t}\text{p}\text{o}\text{u}\text{v}\text{п}\text{р}\acute{\text{o}}\text{ч}\text{х}$) — грецькому $\tau\acute{\omicron}\ \nu\eta\sigma\iota\text{v}\ \tau\omicron\upsilon\ \text{φ}\rho\alpha\gamma\mu\omicron\upsilon$ (острівний поріг).

6. Іслямські географи і мандрівники IX-X ст. завжди чітко відрізняли *Rūs* від *as-Saqaliba* (слов'ян).

4

На це антинорманісти (включаючи С. Гедеонова, М. Грушевського, Б. Д. Грекова, С. Юшкова, Б. Рибакіова, М. Н. Тіхомірова, В. Н. Пашуто, Н. В. та А. В. Рязановських) наводять такі протилежні докази:

1. Назва *Русь* спочатку була зв'язана не з Великим Новгородом і не з Ладогою на півночі, а з Києвом на півдні. Більше того, Русь існувала на Київщині від непам'ятних часів. Для підтримки цієї тези наводяться два аргументи: поперше, вищенаведені топонімічні, себто існування назв кількох річок у тому районі, таких як *Рось*; подруге, існування *Історії церкви* Псевдо-Захарії Ритора, складеної в 555 році після Р. Хр. (задовго до появи норманів), в якій є згадка про *Hros* (себто, на їх думку, — Русь) у зв'язку з деякими північно-кавказькими народами, що жили, як приймають, на південь від Києва.

2. У Скандінавії не було відоме ніяке плем'я чи народ під назвою *Русь*, і ні одне староскандінавське джерело, включно з сагами, не згадує про нього.

3. Скандінавські імена руських послів, що відвідали Інгельгайм у 839 році і підписали договори з Візантійським Царством у X ст. не є доказом, що Русі були скандінавами (шведами). Нормани були тільки представниками слов'янських руських князів, фахівцями, які виконували торговельні та дипломатичні доручення. Тому і в них бачили людей "з роду руського" ("от рода русьсаго").

4. Один з найстаріших ісламських письменників Ібн Хурдādбег, який писав бл. 840-888 років, ясно називає *Rūs* племенем слов'ян.

5. Археологічні матеріали з міст і торговельних шляхів Східної Європи показують, що в тому районі перебувало мало скандінавів.

5

Критичний розгляд цих аргументів виявляє і їхню слабкість, і причину, чому дискусія триває донині.

Зв'язок назви *Русь* з фінським *Ruotsi* і *Rōðslagen* сумнівний. *Ruotsi* веде нас до **Rūzzi*, а не до *Русь*. Антинорманісти також мають рацію, коли сумніваються в існуванні скандінавського (шведського) племені, званого *Русь*, навіть якщо то були селяни, (а не будівники імперії), як це тепер формулює Стендер-Петерсен.

В. Мошін писав у 1931 році: "хто починає орудувати термінами, виведеними з *Русь* або *Рос*, попадає в трясовиння" (тим більше, що *Рось* походить із *Рōс-*, а не *Рōс-*).

Сирійське *Hros* (555 рік після Р. Хр.), знайдене у творі Псевдо-Захарії і введене до історії Східної Європи Й. Марквартом у 1903 році, не має, як виявляється, ніякого зв'язку з *Русь*. В одному з додатків до *Історії церкви* є цікавий звіт про християнську місію якогось Кардаста серед гунів на Північному Кавказі, що включає також список гунських племен. Цей звіт спонукав ученого переписувача навести епізод про амазонку із середньоперської версії *Повісти про Олександра*, в якій уживається грецький термін *герос* ("герой") у застосуванні до гігантських чоловіків амазонок. У сирійській адаптації цей грецький термін прийняв форму *hros*.

Не можна легко відмахнутися від антинорманістичного

пояснення, що можлива присутність скандинавських фахівців на дворі деяких руських князів не є обов'язковим доказом тотожності русів із скандинавами.

Проте Ібн Хурдādгбег не ототожнює *Rūs*-ів із *Saqaliba* (маючи на увазі слов'ян). Арабський термін *джинс* (<латинське *genus*) має перше значення "зразок, порода". Можна припустити, що, вводячи назву *Rūs* до арабської науки, Ібн Хурдādгбег узагальнював ("а вони, якщо йдеться про їх породу є [чимсь подібними до] *Saqaliba*") у своєму поясненні, хто такі були ті нові торговельні партнери на обрії Аббасидської імперії. В арабській культурній сфері (що належить до середземноморської культури) термін *Saqlab* (*Sclav-*) із значенням "русоволосий невільник" був відомий раніше (ще десь у VI ст.), ніж назва *Rūs*. Оскільки *Rūs* прийшли з півночі і відповідали антропологічним критеріям назви *Saqlab* (із значенням "рижий і рум'яний", у порівнянні, очевидно, з народами Близького Сходу), автор додав цю фразу як пояснення.

Історик міг би з правом поставити питання, як це й зробив британський археолог Дейвід М. Вилсон (1970): "Чому так мало археологічного матеріалу скандинавської доби в руських містах?" Можна, каже Вилсон, відповісти тільки за аналогією:

В Англії єдине місто, яке дає якусь кількість переконливого вікінзького старовинного матеріалу, — це Йорк, та навіть і тут його кількість перебільшена. Рідко знаходяться в Йорку споруди англійсько-данської доби; навіть ті, що їх знайдено, не мають специфічно вікінзького характеру. Інші вікінзькі міста в Англії [відомі з історичних джерел — *О. П.*] майже не виявляють ніякої вікінзької старовини. Проте, нам відоме, що вікінги там були.

Підсумовуючи полеміку, ми не можемо не поставитись критично до вчених, які розглядали цю справу у вузькій перспективі і майже виключно зосереджували свою увагу на терміні *Русь*. Такий підхід приблизно так само придатний, як вивчення етимології назви *Америка* для зрозуміння появи Конституції Сполучених Штатів.

Дискусія ще донині не закінчена, на мій погляд тому, що у своїх дискусіях історики часто підмінювали нові, поліпшені засоби історичної методології політичними (або патріотичними) концепціями, мали обмежене знання світової історії і користувалися першоджерелами упереджено. Роботу таких істориків можна порівняти з роботою укладачів мозаїки. Як і останні,

вони з'єднують в одне ціле уривки з джерел різного походження, але часто не звертають уваги на істинне значення оригіналу, тому що вони звикли покладатися на прості переклади, нехтуючи вивченням першоджерел в оригіналі та самостійним дослідом семантики культурних сфер.

II. Пропонована методологія

1

Походження Русі — це перш за все історичне питання. В аналізі цієї проблеми археологія і мовознавство мають другорядну допоміжну вагу. Вони, безперечно, ділянки науки, гідні пошани, але мають свої власні методи і цілі і своє поле відповідальності. Історія починається — наголошую на слові *починається* — писаними джерелами. Не можна розтягнути історію до тих часів, коли таких джерел не було, дарма що археологічні і мовознавчі дані можуть бути дуже корисні у висвітленні певних фактів і проблем, якщо, крім них, є ще власне писані джерела.

Однак, всупереч переконанню радянських учених, не можна розглядати археологію як передісторію. Нема причинного зв'язку між археологією й історією! Історія, яка відображає найвищий ступінь людського досвіду, не може виникати з археології наче *deus ex machina*. Тільки люди з історією можуть принести її на землі без історичної свідомости.

Як приклад границі між історією й археологією візьмемо рік 1620 з історії Америки. З одного боку, це був початок історії Нової Англії, але з другого — кінець археологічної ери в Північній Америці. Тут ясно видно, що наступний історичний період не виникнув і не розвинувся з археологічного періоду (як це нібито сталось у Київській Русі, за твердженням радянських учених) але був принесений ззовні тими, що мали історичну свідомість, розвинену раніше на своїй старій батьківщині. У цьому розумінні історія й археологія не мають між собою спільної мови.

2

Історія, як і всі *точні науки*, є абстрактною інтелектуальною дисципліною. Вона є продуктом вишого, тобто лінійного, розвиткового думання. Її дія поділяється на два основні процеси:

процес аналізу, значить, розчленування, критики т. зв. історичних джерел, при чому вислідом цього першого процесу є встановлення т. зв. історичних фактів;

процес сполуки, будови або синтези функції історичних фактів, тобто встановлення структур, моделей історичного розвитку, дорогою інтелектуального експерименту (порівняння). Або, іншими словами, конструкція гіпотез у формі моделей на базі аналізу функції історичних фактів та обов'язкової перевірки отих гіпотез.

Тільки ті гіпотези, що витримують якнайбільш ригористичну перевірку, мають рацію існування як "історична правда".

Тут треба звернути увагу на те, що обидва процеси — процес аналізу і процес синтезу — є в постійному діалектичному взаємовідношенні. Модель синтезу допомагає зрозуміти, які історичні факти є стосовні для аналізу, тобто допомагає їх вбачати і вибирати, а аналіза фактів конкретної епохи (відтинку часу) корегує модель.

Оскільки історик не може відтворити минуле "wie es eigentlich gewesen" (всупереч Ранке [Ranke]), ні "наново пережити" чи пак "наново розігравати минуле" у своєму розумі (всупереч Дільтею [Dilthey] та Кроче [Croce]), він, історик, мусить вмістити свій аналітичний експеримент у ширший теоретичний контекст.

Як твердив французький історик Марк Блок (Marc Bloch), підставою правильного розуміння всякого "історичного експерименту" є дослід на універсальному рівні (проте всупереч Тойнбі [Toynbee] є тільки один універсальний розвиток, а не ізольований розвиток окремих культур) — отже дослід на універсальному рівні функції вибраних фактів (тобто таких, що творять конкретний модель), при чому фактів, що становлять собою частину більшої системи. Зате відкриття та вивчення самих тільки історичних фактів — це праця антиквара, не історика.

Історик залежить від джерел, які не завжди ідеально надаються для його потреб (він попросту часто не має вибору, мусить задовольнитися тим, що є), а крім того не раз джерела даної епохи частинно або цілком пропали. Але подібно, як вистачить мати дві точки, щоб провести лінію, так і для розуміння й відтворення функції історичного процесу треба мати принаймні два обсерваційні пункти, які вможливили б конечну перспективу.

Можливий брак джерел по лінії даного розвитку так само не внеможливлує розуміння основного напрямку того ж розвитку (хоч деталі можуть остатися невідомими), як брак інших крім двох координатів на довшій лінії (поміж ними) не утруднює можливості встановити кожену потрібну точку.

У моделі історика є різні точки по різних ізометричних лініях, визначених економічним, культурним і політичним розвитком, як на синхронному, тобто статистичному, так і на діяхронному, тобто динамічному, плянах. Справжнім завданням історика є розпізнати дану систему (структуру, модель) і відкрити її спільні знаменники.

Тому, що історичні джерела є єдиною основою для встановлення історичних фактів, функцію яких власне вивчає історик, ніколи не можна підходити до джерел без попередньої всебічної філологічної, текстологічної та історичної аналізи. Зокрема важливо розуміти семантику епохи постання джерела, а це вже просто злочин виривати з джерел поодинокі речення, вигідні для заздалегідь підготованої тези, та вкладати в джерело ідеї сучасні істориківі.

Суперечні свідоцтва не мусять бути неправдивими; вони — як це виказав Ortega у Gasset — можуть правдиво передавати ту частину правди, якої дане джерело було свідком. Звідти можливість мультиперспективізму джерел. Напр., свідоцтво одного туриста, знайомого з лісистою стороною гори, не мусять ставити під сумнів свідоцтво про ту саму гору другого туриста, який знав скелисту і лису її сторону.

Історія, ще раз підкреслюю, є точна наука, яка може давати точні відповіді тільки тоді, коли повністю розпізнано перспективу даної проблеми.

3

До того, як ми перейдемо до проблеми походження Русі, треба розв'язати деякі методологічні питання. З досі сказаного ясно, що є тільки один можливий спосіб науково досліджувати виникнення держави Русі — метода "історичного експерименту" в межах ширшої системи.

Історія починається від Шумеру в Месопотамії у третьому тисячолітті до Р. Хр. Старовинні греки, які відкрили людину і наукову історію, і римляни, прагматичні будівники імперії, зосередили історичний розвиток у басейні *Mare Nostrum*, тобто в басейні Середземного моря. Тому до IX-X ст. після Р. Хр.

історія головним чином зосереджувалась у басейні *Mare Nostrum*. (Китай був майже ізольований від Європи в той час, і тому ми виключаємо його з нашої дискусії).

На протязі того часу, тобто від створення Римської імперії до IX сторіччя, сталися три знаменні історичні події, важливі для виникнення Руси в IX ст., при чому кожна з них викликала ланцюгові реакції:

1. Залишення римського *Limes* (оборонної границі Райн-Дунай) римськими легіонами (бл. 400 після Р. Хр.).

2. Створення нового типу степової імперії — аварської держави з осередком у теперішній Угорщині (бл. 568-799).

3. Вторгнення арабів до басейну *Mare Nostrum* (бл. 650).

Перша історична подія — залишення римського *лімес*, викликала переселення народів і створення напівцивілізованих германських держав і кочових *паксів* у межах імперії та (або) в областях, розташованих біля самих римських кордонів. Найважливішою з них була германська держава франків, спочатку заснована в Нідерляндах, а потім у Галлії, оскільки франки були єдиними варварами, які прийняли "правильний", католицький варіант християнства. Їхнє співробітництво з папським Римом та їх зв'язок з Італією стали у майбутньому наріжним каменем розвитку Західньої Європи.

4

До того, як ми обговоримо значення наступних двох історичних подій, появу аварської держави і арабське вторгнення, я хочу представити і визначити три групи термінів: 1) "*officina gentium... velut vagina nationum*", 2) "кочова імперія" і "кочівництво" і 3) "кочовики моря", зокрема вікінги і варяги (*Vaerings*).

Перший з цих термінів був уведений готським істориком Йорданом (551 рік після Р. Хр.). Описуючи долю готів, він примітив: "Із того самого острова Скандза (Скандінавії), що править за фабрику народів (*officina gentium*) або, точніше, *матицю* народів, вийшли, згідно з традицією, готи із своїм королем Берігом".

Були два місця в Евразії, з яких звичайно починалися великі переселення народів: Арабська пустеля на заході — "батьківщина" всіх семітських народів, та пустеля Гобі в Монголії, справжня *vagina nationum* — всіх алтайських народів, тобто гунів, тюрків, монголів і манджу-тунгузів.

Століттями вчені висували різні теорії, щоб пояснити це надзвичайне явище. Деякі середньовічні книжники навіть наводили на думку, що кочовики, як сарана, родяться у регулярних проміжках часу з піску, і тому появляються у вигляді періодичних експлозій населення. Звичайно, ми не можемо прийняти такого "дотепного" пояснення і також мусимо відкинути деякі недавні теорії, наприклад, про те, що кліматичні зміни осушували степ і викликали пересування, які ставали ланцюговими міграціями.

Кліматологічні дослідження довели, що не було ніяких значних кліматичних змін на протязі історичних тисячоліть. Уважне вивчення першоджерел, таких, як китайські літописи, також унаочило, що кочовики могли переселятися лише тоді, коли їхні коні були ситі, здорові і сильні. Тому переселення ніколи не відбувалося в часи голоду або злиднів.

Аравія та Монголія стали центрами міграції населення не тому, що обидві були пустелями, а тому, що розташовані на перехресті важливих торговельних шляхів, які сполучали сільсько-господарські і політичні центри. Просуваючися туди, кочовики здобували контроль над цими торговельними шляхами і також діставали можливість шантажувати дану осілу державу, при чому завжди мали змогу відступити або заховатися у пісках.

Відносно термінів "кочова імперія" і кочівництво — "номадизм" треба вказати, що кочовий *пакс* (*пакс*) — це конфедерація кількох кочових племен, головним джерелом існування яких є випас худоби. Військова рухливість цих племен забезпечує функціонування міжнародної торгівлі і контроль над торговельними шляхами, які є дійсною підставою їхньої економії.

Кочовий *пакс* не може виникнути та існувати сам собою. Він скоріше завжди виникає немов би як виклик осілому суспільству. Наприклад, як тільки дана сільсько-господарська імперія (Рим, Іран, Китай) розвивала економічну стабільність і досягала стану добробуту (себто встановлювала міжнародні торговельні зв'язки), з'являлася спокуса для кочовиків спробувати щастя і вирвати собі долю у тім *El Dorado*. Звичайно це відбувалося так.

У якомусь кочовому племені в Аравії або Монголії з'являється відважний вождь, якому вдається пограбувати багатий караван. Його слава негайно поширюється, і люди з навколишніх земель ідуть до нього юрбами (до Аравії або Монголії), щоб узяти участь в його принадному підприємстві. Тепер починається період тренування, так яскраво описаний у всіх першоджерелах про виникнення монгольської держави під владою Темуджина Чингіс Хана. Напади частішають і все

більшають, поки не настає час, коли вождь об'єднує усі євразійські кочові племена — споріднені і чужі — і починає війну проти даної осілої імперії. Якщо кочовики виходять переможцями, їхній харизматичний клан заміняє осілу династію і на протязі двох-трьох поколінь відбувається акультуризація найактивніших кочових елементів. Так закінчується один кочовий цикл.

Щоб показати на прикладі паралелізм і синхронізм між кочовими народами і осілими імперіями, пригадаємо, що III ст. перед Р. Хр. було добою розвитку не тільки трьох осілих імперій (Риму, Ірану Арсакидів та Ханської династії в Китаї), але також кочового *паксу* гунів (Hsiung-nu), з центром у Монголії. Біля 220 року після Р. Хр. усі чотири держави занепали майже одночасно.

Отже, економічні досягнення, а не природні лихоліття, були причиною активності *матиці народів* — євразійського пустинного степу від 200 року перед Р. Хр. до 200 року після Р. Хр., як пізніше економічний занепад осілих імперій був причиною розпаду гунського *паксу*.

Уже в історії стародавнього Єгипту читаємо про кочовиків степу і кочовиків моря і довідуємося про співробітництво між ними. Вивчаючи т. зв. вікінзьку добу європейської історії, не можна не побачити разючої подібності в появі й устрої держав, заснованих кочовиками моря. У їхній появі ролю *матиці народів* грав або якийсь скелястий острів чи півострів (наприклад, Ютляндія, Скандінавія, Естонія), або болотиста внутрішня частина країни, озера якої сполучені були водяними дорогами з морем (Ладога, пізніше Новгород), якщо тільки вони були розміщені поблизу важливих торговельних шляхів.

Рухливість, якої досягали кочовики степів при допомозі коней або верблюдів, забезпечували кочовикам моря човни.

Тут дозволю собі також згадати про ролю капіталу, який забезпечували професійні міжнародні купці. Звичайно, вони були зацікавлені у встановленні миру на міжнародних торговельних шляхах. До XVI ст. тільки кочові держави могли дати таку охорону миру. Тому ми й бачимо тісне співробітництво між міжнародними купцями та кочовими харизматичними кланами. Наприклад, майбутній Чинггіс Хан був безсумнівно військовим генієм, але без капіталу, доставленого йому мусульманськими хорезмськими і согдійськими купцями (які тоді контролювали торговельні шляхи з Ірану до Китаю), він ніколи не зміг би утримувати свою величезну армію і забезпечити своїх воїнів зброєю, харчами тощо. Щойно появлявся якийсь надійний об'єднувач степу, міжнародні купці даного району робили все,

щоб заручитися його співпрацею. Тому нас не повинне дивувати те, що ми знаходимо в джерелах: після того, як монголи завоювали Китай і Східню Європу, середньоазійські іранські купці керували ними як губернатори, відкупники податків тощо.

На протязі середньовіччя засновниками міст у євразійському степу і також у районі *Mare Balticum* (Балтицького моря) було не корінне населення, а чужоземні, міжнародні торгівці. В Євразії ними були, як уже згадано, іранці; у північносхідній Європі ними спершу були жиди і фризійці, а потім німці-саксонці Ганзи.

Дотепер я вживав термінів "кочівництво" і "кочовики" в традиційному розумінні. Але ці терміни, взяті з антропології, ірелевантні як історичні поняття.

Коли читаємо, що між 550 і 740 роком після Р. Хр. середньоазійські тюрки були володарями "кочової" імперії, а османи, будучи тюрками, тобто кочовиками, заснували імперію, перед нами постає ось яке питання: чи Османська імперія була також "кочова"? Відповідь буде "ні", тому що спільним знаменником у цьому силогізмі є не "кочівництво", а *імперія*.

Єдиним сталим елементом у т. зв. євразійському "пастушому кочівництві" була ідея імперії, або *паксу*, який був створений для того, щоб приносити економічний зиск. І тому там завжди існувало співробітництво степової аристократії з верхівкою міжнародних торгівців, які звичайно були іранського походження. Це співвідношення розпізнав Кашгарі, тюркський філолог XI ст., який записав таку тюркську приказку: *Tātsiz Türk bolmas, başsız bōrk bolmas* — "Без тата нема тюрка, без голови нема шапки", при чому слово *mām* означає тут іранського купця.

Коли якась правляча кляса степового *паксу* втрачала свою харизму, на зміну їй приходила інша. Третій елемент *паксу* — його територія, був теж мінливий. Коли це було потрібне, вони здобували нову територію, за умови, що вона мала таке ж саме значення з погляду економічної стратегії.

Щоб забезпечити існування імперії, треба було утримувати постійну армію і мати діючу бюрократію. Подібно до тогочасної Західньої Європи творці степового *паксу* не могли до XIII ст. здобувати таку кількість готових грошей, яка була конечна для їхньої оплати. Єдиною альтернативою було використати для цієї мети доходи від пастушого господарства. Це рішення нагадувало західній фєвдалізм. Але османи не мали в своєму розпорядженні євразійського степу. Тому для них рішенням було створення великої бюрократичної машини без індивідуального зобов'язання, особистої чи родинної відданості. Єдиною ціллю

системи було видобувати гроші з підкорених земель. Для вдержання імперії, як людей для цієї своєрідної машини для витискання коштів, так і добірні військові частини (яничарів) вербовано з-поміж спеціально обучених невільників системою *кулук*, винайденою середньоазійськими іранськими купцями далеких шляхів, які часто були довго поза домом. Система була так довершено побудована, що навіть голова Османської імперії, султан, мусив бути сином рабині; ніхто в державному апараті не мав права мати членів своєї рідні.

Але османи не перші ввели до історії систему тренування рабів з метою створення панівної еліти держави. Невеличка група молодих, але підприємливих авантюристів з Середньої Азії як алтайського, так й іранського походження, не більше кількох тисяч, з'явилася в Європі в середині VI ст. Вони називали себе аварами (обрами), бо те ім'я, належавши раніше сильній степовій державі, забезпечувало їм покiрність далеких племен, що їх колись авари залякували.

Прибувши до Середньої Європи, ті псевдоавари обрали собі слов'ян, досі маловідомий народ, для двох цілей. Поперше, серед них вони добирали людей на керівні пости, які після відповідного тренування ставали т. зв. *fǣu-pāna* (жупанами), дослівно "пастухами" (людського) стада". Подруге, вони використовували слов'янські маси як "гарматне м'ясо", назване *befulci* тогочасним франкiйським літописцем Псевдо-Фредегаром, "бо, — як він пише, — своїми військовими загонами вони двічі йшли в наступ і таким чином прикривали гунів" (себто аварів). Цей вибір слов'ян псевдо-аварами був власне відкриттям їх на більшу скалю і водночас їх властивим вступом в історію.

5

Від VIII до X ст. були тільки два типи торговельних поселень в Евразії: на Сході перський *var-*, різновид орієнтального міста (яке мало індивідуального власника), або суміш *вару* з клясичним *полісом*; а на Заході постійне або напівпостійне торгове поселення для мандрiвних купців, так зване по-германськи *vīk* (по-романськи *portus*), поблизу замка (*burg*) або єпископського столу. Границею між тими двома типами, *var* і *vīk*, була річка Лаба (Ельба).

Як у *віку* так й у *варі* були місцеві і чужоземні робітники, що служили купцям за охоронців, найманців, мореплавців,

помічників тощо, які до деякої міри нагадують пізніших козаків у Східній Європі. На захід від Лаби цих людей називали вікінгами (вік); на схід від Лаби вони були відомі як *варяги* (вар).

Вряди-годи ті робітники унезалежнювалися від своїх роботодавців і діяли на свою руку; оскільки вони добре знали усі подробиці даного промислу, їхні наскоки звичайно були успішні, і тому середньовічні літописці добачали в цьому "чудотворну" руку.

Дарма намагалися встановити національність вікінгів і варягів, бо в них її не було: вони були перш за все професіоналами, готовими служити кожному, хто потребував їхніх умінь і міг заплатити за їхні послуги.

Можна тут додати, що джерела підтверджують також, що завжди було співробітництво в торгівлі між кочовиками морів і річок та кочовиками степів, а також поміж ними та їхніми помічниками в містах — вікінгами, варягами тощо. Виразним прикладом є майбутні угорці, первісно угро-фінські річкові кочовики, які стали у IX ст. партнерами тюркських кочовиків степу.

III. Східня Європа вступає на історичну арену (IX ст.)

Поява Русі

1

Східня Європа вступила на історичну арену, себто в еру писаних пам'яток, у IX ст. як наслідок відкриття її цивілізацією *Mare Nostrum*, яка створила свій колоніальний "дублікат" — економічно-культурну сферу *Mare Balticum* (за посередництвом народів Англійського каналу та Німецького моря).

Можна поставити законне питання: чому це мало місце в IX ст., а не в V або XII? Який поштовх стимулював культуру *Mare Nostrum* відкрити Східню Європу невдовзі перед IX ст.?

Аббасидська революція в 750 році була найзначнішою подією в історії культури країн Середземного моря після появи арабської мусулманської імперії бл. 650 року, яка розколола *Mare Nostrum* на дві незалежні частини — південну мусулманську і північну християнську.

Що спричинило цей перелім? У 740 році араби вже завоювали всю територію, яку могли опанувати. Пройшовши Гібральтар (ця назва власне осталася від арабів), вони на півночі

досягли франкійської Галлії, але Тур і Пуатьє (732) переконали їх, що Піренеї — це для них розсудлива границя. Вони сягнули на півдні до Сагари, але арабські верблюди не могли її перейти, і таким чином Сагара стала границею. На сході вони дійшли до Сир-Дар'ї та річки Тараз, але їхня зустріч з китайцями, які на них там чекали, переконала обидві сторони, що це також є границя.

2

У час цього zenіту арабських завоювань для них не було ніяких економічних проблем. Безмежна здобич відкривала можливість створити систему своєрідної державної суспільної опіки. Але біля 740 року не лишалося нічого більше до здобуття: усе можливе уже здобуто! Тим то — не було іншого виходу: треба було конче замінити воєнну економію на систему продукції. Це означало, що треба було відновити фабрики обох Римів (західного і східного) і перські. Це значить, що тепер перед аббасидським урядом стояла руба проблема енергії, яка так добре відома нині нам усім. До часу промислової революції ХІХ ст. єдиним прибутковим джерелом енергії був труд рабів. Але звідки було брати рабів у той час? Ні мусульманам, ні християнам не вільно було обертати в Рабство своїх виро-визнавців. Війни між християнами і мусульманами давали тільки невелике число полонених, але і то обидві сторони воліли їх скоріше обмінювати, ніж залишати в неволі. Все таки існував розлогий обшир поза тогочасним культурним світом, на схід від Лаби та на захід і північ від Сир-Дар'ї. Цей обшир незабаром визнано за резервуар потенційних рабів, яким тепер приурочено середземноморський термін — *Saqlab=Sclav*.

Думка про торгівлю невільниками може цілком слушно викликати деякий несмак у нас сьогодні, але не слід нам забувати, що, як за часів Римської імперії, так і за середніх віків невільників вважали за важливий товар і імпорт рабів був високо поважаною професією, що вимагала досвіду, вправності і вміння.

3

Вищеописана територія, звана *Saqlabiya*, стала (як Африка від ХVІ до ХVІІІ ст.) ловищем, на якому можна було здобути важливий товар, званий *saqlab* "раб". Арабські географи класичної доби ісламської науки (Х ст.) дають детальний опис дій цих ловців з християнського заходу (франків, еспанців) та з

іслямського Сходу (хорезмійців). Були засновані спеціальні виробні євнухів — у Вердені на Заході і в Хорезмі на Сході.

Вищезгаданий арабський автор IX ст. Ібн Хурдадгбег, будучи шефом аббасидської розвідки, мав фахове знання торговельних шляхів і торговельних компаній, що відвідували Халіфат, повідомляє нас, що тільки дві міжнародні торговельні компанії були причетні до євразійської торгівлі рабами: жидівська *Rādhāniya* і нежидівська *Rūs*.

Докладна аналіза цього джерела виявляє, що обидві торговельні компанії не діяли одночасно: перша діяла раніше. Фактично корпорація Рус замінила корпорацію Радгання у Східній Європі. Поруч з даними *Annales Bertiniani*, які стверджують існування володаря Rhos (-Рус) у 839 році, інформація Ібн Хурдадгбега, написана десь між 840 і 880 роками, є найранішою згадкою про Рус в існуючих джерелах.

Тепер перед нами несподіване явище. Руси, які шойно виринули з безвісти, вже є вправними міжнародними купцями. Хто такі оці Руси? Напевно вони не були примітивною племінною групою без знання географії, чужоземних мов й економії. У них мусило бути поняття купецького права, і, що дуже важливе, вони мусили мати довір'я і кредит у світі торгівлі.

4

Історія показує нам, що міжнародна торгівля щільно пов'язана з імперіями, які тільки могли охоронити купця і забезпечити йому довір'я і кредит. Тільки імперська політична традиція могла зробити це. У VIII-IX ст. існували лише дві такі традиції: римська (західня або східня) і арабська (сасанідська-перська) імперські спадщини. Як довели мої дослідження, обидві компанії — Радгання і Рус, мали свою базу в римській південній Галлії, перші у приморських районах Арль-Марсель, а другі в районі Родезу (басейн річки Гаронни), старого *Ruthenicis*. Ота кельтсько-латинська назва *Rut-eni* або *Rut-i*, змінилася, згідно з фонологічними законами, у середньофранцузькій мові в *Rus-i*; у середньонімецькій мові знову ж *Ruti* дало закономірне *Rūzzi*.

5

Компанія Радгання відкрила Східню Європу як комерційну базу невдовзі після 750 року. Її діяльність тривала до 830-их років, як підтверджують нумізматичні дані. Вона купувала невідьників за срібні монети, звані диргемами, битими в

Кайрувані в Північній Африці (недалеко пізнішого Тунісу). Скарби таких диргемів, знайдені у Східній Європі, обмежуються тими, що їх викарбувано між 760-ими і 830-ими роками.

Ясно, що Радгāнія — це були перші західні торгівці, які ввійшли у Східню Європу. Як вище згадано, після 660 року, *Mare Nostrum* стало неприступним як для християн, так і для мусулман, тому що вони були в постійній війні між собою. Тільки давні римські піддані жидівського віровизнання могли вільно подорожувати з Марселю до Кайрувану, а звідти до Царгороду. Їхньою ціллю була столиця тюркських хозарів, де легко було дістати невольників. Річка Волга і Дін незабаром перетворилися на шлях торгівлі рабами, знаний в арабських джерелах як *Nahr as-Saqāliba*; останнє сполучення треба перекладати як "Шлях невольників", а не як "Слов'янська ріка", як часто подають патріотичні історики Східньої Європи.

В наслідок співробітництва між Радгāнією і хозарами військові та господарські провідники хозарської держави на чолі з *бером*, навернулися на юдаїзм. Цей акт викликав внутрішній конфлікт, бо теоретичний володар Хозарії, каган, вважав за свій обов'язок продовжувати старотюркські релігійні традиції.

6

Тим часом нежидівські колеги-купці з Родезу — Рутеніці вирішили шукати доступу до того східнього *El Dorado*. Оскільки вони не могли плавати по *Mare Nostrum*, вони (як Христофор Колюмб пізніше) постановили пливти навколо.

Стара скандинавська традиція знає важливу подію, дату якої новітні вчені встановили бл. 770 року. Я маю на думці битву на річці Бравік (Bravellir) між староданською династією (Skjöldungar) і фризійською (рутенською), яка закінчилася перемогою останньої. Оскільки серед учасників битви засвідчена назва *Русь* та відповідні їй форми, можемо припустити, що до того часу Родезька компанія вже ввійшла в суперництво з Радгāнією.

Фризійці почали свої морські підприємства від часу англосакської колонізації Британії (бл. 440 року після Р. Хр.) і вдержували монополію мореплавства та транспорту товарів (у роді пізніших "літаючих голляндців") на півночі протягом тривалого часу. Але мірою розвитку їхньої торговельної діяльності вони передавали все більше мореплавського досвіду скандинавам, які на протязі VIII ст. зробили подиву гідний

поступ у будові кораблів. Тепер фризійський емпорій або "торговий город" Дорестад, розташований між каролінзьким укріпленням і вилами райнської дельти, спеціалізувався на східноєвропейських підприємствах. Установивши свій головний *berik* (судову округу*) і головний торг в Реріку [назва *Reric* постала з давнього **Beric*] на території західнобалтицьких ободритів (мабуть, близько пізнішого Любеку), фризійці поступово перейняли контроль над Балтицьким морем у співробітництві (з скандинавськими вождями, які раді були прибуткам. За короткий час оселі типу *Birka* (ця назва часто усвідомлювалася у перекладах як "береза" див. староруське Березань і под.) вирости біля кожного місця, що годилося на пристань у районі Балтицького моря. Вони були предтечами портових міст пізнішого Ганзейського союзу; з них Бірка у шведській Упландії незабаром здобула провідну роллю з уваги на своє торговельно-стратегічне положення (800-975).

Здається, що деякий час назви *Rūs*- і *Birka*- "береза" були свого роду "торговельними марками" компаній з Родезу.

7

При допомозі фризійських посередників торговельна компанія Родез-Русь мала в своєму розпорядженні досвідчених скандинавських мореплавців, яких держали у дисципліні скандинавські конунгри. У такий спосіб розвинулося "данське" суспільство, що я його називаю "кочовиками моря"; вони й почали діяти як вікінги не пізніше кінця VIII ст.

Скандинавський півострів незабаром обплинуто і відкрито т. зв. Біярмію (заволочську чудь); відкрито також шлях з Бірки у шведському Упланді через Бірку на Аляндському архіпелазі і Фінську затоку до річки Неви. Обидва шляхи вели далі у сточище Волги. Опісля проторено нові шляхи до цього "Ель Дорадо", вздовж яких були споруджені поселення торговельної компанії Русь. Найважливіше з них містилося на півострові біля Ярославля і пізнішого Ростова (літописне Сарское городище), де початково там жило угро-фінське плем'я меря. Управляв цим поселенням купців харизматичний вікінзький клан із Упсалі — на ім'я *Ynglingar*.

Інша фризійсько-руська трансбалтицька магістрала вела з

* Це слово подібне до загальногерманського слова із значенням "береза"; тому не раз обоє слів помилково в'язалися народною етимологією.

вендійського Беріку (Reric; на його місці в 804 році появилася данський порт Haithabu) до устя Західньої Двини, ідучи далі по її течії і системою переволок до Оки, головної західньої притоки Волги.

Біля пізнішого Смоленську в Гнездові 3826 курганів є свідками варязької діяльності від VIII до X ст. Під проводом готського роду Ylfingar там розвинулися два важливі торговельні міста: Полоцьк і Смоленськ, сколонізовані балтицькими вендами, яких сусіди називали кривичами.

Деякі оселі, що набули міських прав, організовувалися у міста-держави або в конфедерацію міст-держав і запрошували досвідчених членів західньобалтицьких харизматичних кланів володіти ними. Так було з конфедерацією трьох міст: Ладоги (Aldeigjuborg), Білоозера та Ізборська, з яких кожне репрезентувало іншу "національність" (Ладога — естів, Білоозеро — весь, а Ізборськ — словенів-вендів); вони запросили правити ними могутнього фризійсько-данського конунга Рюрика (Hraegirk); Новгород обрав Гостомисла, що походив з вендського (ободритського) харизматичного клану.

Коротко кажучи, в добу від 800 до 860 року Східня Європа вже була поділена на дві сфери інтересів. Тоді як південь залишався поділеним між трьома колись кочовими *паксами* (аварів, болгарів і хозарів). Північно-Східня Європа ("Велика Швеція" — *Magna-Scythia*) стала володінням новоактивізованого суспільства *Mare Balticum*, керованого агентами компанії Рус і харизматичними кланами.

На жаль, не збереглися ніякі тогочасні розповіді про народи, які слідували по шляхах, протертих цим фризійсько-русько-вікінзьким співробітництвом. Але нема підстав сумніватися, що підприємні окремі одиниці, або цілі групи, що вийшли з мореплавних народів, могли пробувати шастя у східньоєвропейському просторі на свою власну руку, незалежно від їхнього походження або зв'язків з вищезгаданими торговельними компаніями.

Схарактеризуймо тепер суспільство району *Mare Balticum* в його розвитку. Напевно це не була національна культура в модерному значенні. "Данці", фризійці і Русь, які діяли в цьому суспільстві, становили собою поліетнічну, багатомовну і нетериторіальну спільноту, складену з "кочовиків моря" і мешканців міст і торговельних осель "орієнтального" типу (які належали або були під контролем своїх власників) і частково типу "полісу". Підтверджуючи теорію, що ринок і економічна

організація є утворенням торговців, а не хліборобів чи ремісників, Русь і фризійці виступали як міжнародні купці. У такому професійному суспільстві — себто з культурою "нижчого типу" — нема ще місця для *одної* літературної чи священної мови, що є підставою кожної "вищої культури". У міських торговельних поселеннях різні мови виконували різні функції. Місцева розмовна мова була засобом спілкування з сім'єю та родом, система щонайменше двох або більшої кількості *linguae francae* була призначена для зовнішнього вжитку. Коротко, розвинулося професійне суспільство з професійною культурою нижчого рівня, ще не зв'язане ні з означеною територією, ні з вищою релігією якоюсь *одною* священною, писаною мовою.

Тому, приміром, Костянтин Багрянородний записав назви дніпрових порогів у двох *linguae francae* (слов'янській та "русько"-скандінавській), вживаних представниками культури *Mare Balticum* на новопосталому дніпровому торговельному шляху у X ст.

На Волзькому шляху вживано як *linguae francae* хорезмської та болгарсько-гунської мов, а у столиці Північної Двини чудська (естонська) і середньоперська (пагляві) також правили за засоби міжнародної комунікації.

Тому ясно, що не можна говорити про національну шведську культуру від VIII до X ст. У вищеописаному суспільстві *Mare Balticum* всі народи були рівноправними членами: нормани, венди (слов'яни), балти і фіни.

А що найстарший і найвище розвинений релігійний культ того часу був зосереджений у шведській Упсалі, природній базі мореплавських заповзятъ, особові назви скандінавського походження мали велику притягальну силу для народів того обширу без огляду на їхнє етнічне походження. Тогочасним звичаєм (засвідченим також у роді Рюриковичів) було носити три або два ймення, залежно від сфери активності або подружніх зв'язків.

8

Кабарська революція в Хозарщині, описана Костянтином Багрянородним, була боротьбою кагана та його прихильників за визволення держави з-під зверхности майордома (бега) та юдаїзму, який він накинув хозарам.

Переможений хозарський каган, приневолений покинути країну, знайшов притулок ще в оселі компанії Русь біля Ростова.

Староскандинавські та орієнтальні джерела дають можливість припустити, що він пізніше одружився з дочкою з роду Ynglingar, який первісно був осілий в Упсалі і був найзнаменитішою династією у сфері *Mare Balticum*.

Оскільки каган мав політичну харизму, його перебування в комерційній оселі компанії Русь піднесло її до статусу "імперського" політичного центру, відмінного від колоній на чолі з представниками іншої Русі, як, наприклад, на чолі з двинськими Ylfingar. У результаті виник каганат Русі, про який наші перші відомості датуються 839 роком.

Може, не було випадкове те, що візантійський цар турбувався про безпеку послів Rhos, бо від часів Іраклія (пом. у 641 році) між візантійською і хозарською династіями існувала традиційна дружба. Тут варто пригадати, що славетне *Слово о законі і благодаті* митрополита Іларіона (1051) назвало Володимира Великого (та Ярослава) каганом, себто імператором. Тільки знаючи це, ми можемо зрозуміти, чому йому вільно було одружитися з Анною, що була "багрянородною", себто зачатою у спальні імператора. Адже цю Анну раніше відмовлено західньому цісареві Оттонові II з огляду на те, що він в очах візантійців був парвеню.

Дуже скоро, вже в 30-их роках XI ст., як вище згадано, волзька Русь усуває своїх суперників, Радг'анію, з Східньої Європи.

IV. Вплив "півдня" на виниклу державу Русі

I

Досі ми розглядали східноєвропейську арену головним чином з північної перспективи, себто з погляду *Mare Balticum*. Але ми також відзначили взаємодію зі степом, яка розвинулась у типове співробітництво між "кочовиками моря" (т. зв. вікінгами-варягами) і "кочовиками степу" (хозарською династією). У наслідок цієї співпраці виник волзько-руський каганат IX-X ст.

Проте до кінця IX і початку X ст. виступили два комплекси нових подій у сфері культури *Mare Nostrum*, які дали стимул для дальшого розвитку.

Першим, що трапилося у Східньо-Середній Європі, було завоювання могутньої аварської держави Карлом Великим, що мало своїм наслідком *Renovatio Imperii* у 800 році і

”пацифікацію” слов’ян, невільників колишнього аварського *паксу* (863-885).

Не може бути сумніву, що акція Карла Великого мала економічну мету: встановлення сухопутного шляху до Хозарщини, славної дороги з Регенсбургу (Ратисбони) до Ітилю, на якому судилося розвинутиь Києву, а пізніше й Відневі.

Пацифікація аварів не була простим заходом. Після деякого часу, в 60-их роках IX ст., обидва Рими (хоч у ворожих взаємовідносинах, я маю тут на увазі патріярха Фотія і папу Миколу I) постановили вивопнити порожнечу, виниклу після розпаду аварської держави, підвищуючи колишніх аварських рабів — слов’ян. Їхня варварська мова мала тепер стати священною поруч з єврейською, грецькою і латинською. Тому що тоді тільки Царгород мав учених, які могли б створити нову літературну мову і перекласти християнські релігійні писання, брати Костянтин-Кирило і Методій, приятелі Фотія, дістали доручення поїхати з Царгороду до Моравії, себто не землю, що була у сфері дії римського папи.

2

У моравській місії парадоксальне те, що моравські князі, ті *homines novi*, які завдячували свою позицію аварській харизмі, не використали незвичайно важливої культурної зброї, яку їм даровано. Прийнявши християнство у слов’янському обряді в надії, що їхні баварські сусіди, князі та єпископи, будуть їх мати за рівних собі, вони розгнівалися, коли усвідомили, що цим обрядом не досягнуть цієї життєво важливої мети. Морав’яни вигнали слов’янських місіонерів і замінили свій ”нижчий” обряд латинським віроісповіданням.

Тим часом болгарські володарі, що вже майже два століття вели боротьбу за супремацію з візантійськими царями, в якій їхня сила здесяткувалася, вирішили злитися з своїми слов’янськими невільниками в одну цілість. Їм, болгарам, також треба було прийняти християнство, щоб бути визнаними за європейську державу.

Хан Богорис (Борис) після довгих міркувань особисто прийняв грецький обряд. Проте його син, цар Симеон, скористався з нагоди і присвоїв собі покинутий слов’янський обряд. Він запросив вигнаних візантійських моравських місіонерів до своїх володінь і почав закладати основи незалежної слов’янсько-болгарської вищої культури. На противагу

моравським князям Симеон, як нащадок династії Аттіли, не мав комплексу неповноцінності: на його погляд, власне візантійські царі були парвеню.

Дунайські болгари правдоподібно діставали допомогу від чорних болгарів Таманського півострова, які, будучи нащадками Кобратової *Magna Bulgaria* (VI-VII ст.), залишилися на землі, де збереглася гелліністична культура Боспорського королівства. У IX і X ст. це було єдине місце в Європі, де була ще жива ідея перекладу і взаємного збагачення культур. Це там Костянтин-Кирило вивчив єврейську мову і був утасмничений у мистецтво перекладу. Доки болгари були поганями, небезпека з їх боку була чимала, але ще не всебічна. Одначе, поява гордої болгарської версії східного християнства спонукала царя Василя II до швидкої і репресивної дії.

Зваживши, як серйозне було болгарське завдання створити християнську цивілізацію, здібну позмагатися з візантійською, можна зрозуміти дії візантійського царя Василя II (до речі, швагра Володимира Великого), який здобув титул Болгаробивці.

Після 1018 року Болгарія перестала існувати як політична одиниця, а після 1036 — також і як культурна.

3

Друга половина IX ст. також мала велике значення для Східної Європи, бо в той час увійшли на арену історії Київ та територія сучасної України.

Поштовхом до цієї події було підвищення Царгороду до становища економічної столиці Евразії. Сталося це завдяки приходові до влади здібної т. зв. македонської династії візантійських царів, які завдали рішучої поразки арабській флоті і відновили зверхність Візантії на *Mare Nostrum* (зокрема після битви під Майяфарікін у 863 році).

Очевидно, Царгород привернув тоді увагу "вікінгів", єдиного суспільства в Евразії у IX-X ст., поза Візантією й арабами, яке втримувало флоту. Наприклад, Каролінги лишилися цілком байдужими до мореплавства аж до свого упадку.

Невдовзі після морського походу Руси на Царгород у 860 році виникла славна "Путь із варяг у греки". Дніпро замінив Волгу, а колишня станиця хозарської залози біля дніпрового перевозу — Київ — виринула в другій пол. X ст. як багато-

обіцяючий сателіт нової економічної столиці світу — Істамбулу, Константинополя, Царгороду.

Біля 930 року Ігор з династії волзько-руських каганів завоював Київ.

4

В історії каганів Русі є щонайменше три доби: волзька (бл. 839-930), наддніпрянська (бл. 980-1036) і київська (1036-1169). За перших двох Русь володіла скоріше народами, ніж означеними землями, витягаючи данини і контролюючи торгівлю вздовж головних міжнародних шляхів (і, звичайно, усуваючи суперників, наприклад, полоцьких Ylfingar). Цими шляхами були: 1) волзький і двинський торговельні шляхи, важливі в IX і в першій пол. X ст., що вели до двох центрів ісламської торгівлі — болгар та Итиля; 2) дніпровий торговельний шлях у X — XI ст. від варягів через Київ до грецького Царгороду, як вище сказано, тодішнього центру міжнародної економії. Третя — Київська доба, знаменувала собою початок культурної консолідації Русі і спробу її націоналізації.

5

Після 1036 року Ярослав розбив печенігів (степових кочовиків, наслідників хозарів) і заснував свою версію *римської імперії*, з осередком у соборі св. Софії в Києві. При тому він прийняв за священну мову свого обряду церковнослов'янську мову, яка після упадку дунайських болгарів лишилася знову без власника.

Ярослав почав також перетворювати Русь на територіальну спільноту, що охоплювала б Київщину, Чернігівщину і Переяславщину. Там він поселив свою дружину, що досі слідувала за князем у його кар'єрі. Тільки тепер, у другій половині XI і на початку XII ст., терміни *Русь* і *русская земля* появляються з новим, вужчим значенням: південна Русь (сьогоднішня Україна). Щойно тепер сталася культурна революція на Русі, початок зв'язку влади з територією. Перетворена з поліетнічної, багатомовної і нетериторіальної спільноти з низькою культурою, Київська Русь (себто Русь, поселена у Київщині, Чернігівщині та Переяславщині) стала вивіновуватися новою, високою християнською культурою, яка спиралася на чужоземну, писану і священну слов'янську мову (т.

зв. церковнослов'янську). Вона, Русь, і вийшла тепер на сцену історії Східньої Європи.

Така розв'язка, в силу якої Київська Русь виринала як політичний і релігійний центр, була тим логічніша, для її творців, що після занепаду незалежної дунайсько-болгарської держави її церква і слов'янський обряд з відносно великим корпусом церковних і державно-“політичних” текстів залишилися, як було сказано вище, без власника.

Таким чином Київська Русь могла негайно присвоїти собі культурну сферу без загрози втрати тотожності. Так ось разом з священною церковнослов'янською мовою і кирилівським письмом (кирилиця) виник руський обряд (язик).

Слов'янський руський обряд став підставою для “націоналізації” або злиття поляно-слов'янських і неслов'янських (руських та інших) елементів в одну *руську землю*, яка означала постійне поселення Русі на території Київського, Чернігівського і Переяславського князівств, себто на центральних українських територіях.

До того часу Русь — була тільки чужоземна правляча верства, базована на примітивній організації кочовиків моря і річок, які періодично збирали з даної території данину (полюддя) і були піддані своєму князеві, але не були зв'язані ні з якою територією.

Щоб надати Ярославовій династії християнської законності, треба було оживити культ його півбратів, Бориса і Гліба. Хоч вони були вбиті у звичайній боротьбі за владу, ті сини болгарської княжни були канонізовані київським митрополитом Йоаном (що сам був болгариним) майже негайно після їхньої смерті (бл. 1020).

Ярославові, дійсному засновникові Руської династії, вдалося установити свою нову репутацію доброго брата, який помстився за смерть святих невинних півбратів (хоч, імовірно, сам був причетний до їх убивства), і перейняти для себе і своєї династії харизму св. Бориса і Гліба.

Він наказав святкувати “праздник новый Руськая земля” на честь Бориса і Гліба торжественно шість разів річно, при чому 24 липня було головним празником. Саме цього дня в 1072 і 1115 роках відбулися масові “загальнонаціональні” маніфестації з нагоди перенесення мощей цих святих. В обох випадках використано ці маніфестації, щоб оприлюднити редакції оригінальних збірок літописів, створених спеціально з цієї

нагоди у першому інтелектуальному центрі Східньої Європи — Печерському монастирі в Києві.

Щойно тепер, на київському етапі, досягнувши своєї власної історичної свідомости, Русь виринає як законна історична одиниця.

Висновки

Двістірічний спір норманістів і антинорманістів не міг розв'язати проблеми походження Руси. Тому його тут замінено іншою теорією в ширшому контексті світової історії, яка опирається тільки на історичні критерії.

У VIII і IX ст. появилася багатоетнічна, багатомовна, об'єднана суспільна і культурна сфера ("нижчого" культурного типу), представлена морським і торговельним суспільством *Mare Balticum*, що була перенесена туди носіями культури *Mare Nostrum*. Треба було ще два сторіччя, щоб багатоетнічні і багатомовні торговельні заповідаття деяких комерційних компаній і "кочовиків моря" розвинулися (при втручанні політичної структури типу степової імперії) у високу християнську культуру, мовно слов'янську, яка власне і стала Київською Руссю.

Нові форми організованої громадської дії в Польщі

Мирослав Прокоп

I

Від літа 1976 року відбуваються в Польщі суспільні процеси, які вдаряють в підстави панівної там системи тоталітарної диктатури. Не зважаючи на існуючі заборони, перешкоди та цькування, поляки відкрили, що можна в умовах тоталітарної держави, в рамках існуючих на папері законів, але без виразного дозволу влади, творити власні форми організованого життя. Таким чином, упродовж останніх несповна двох років постало в Польщі декілька громадських формацій для оборони політичних, соціальних та культурних прав польського народу. В парі з цим, сьогодні, коли пишуться ці рядки, в Польщі появляється сім позацензурних періодичних чи неперіодичних видань, які віддзеркалюють вільну громадську і політичну думку, що її панівна диктатура прогнала зі сторінок офіційної преси.

Сьогодні ще важко передбачити, як розвинуться далі сучасні події в Польщі, проте немає сумніву, що для польського народу це новий етап у його боротьбі за політичні і соціальні права, а теж за державну суверенність Польщі.

Процеси, що тепер у Польщі проходять, є результатом багатьох причин, з яких найважливішою є, з одного боку, подиву гідна моральна сила і динаміка польського суспільства, а з другого, страх варшавського режиму та його московських покровителів перед тим, щоб репресивні засоби, застосовані до польських патріотів, не привели до революційних спалахів, які могли б запалити іскру пожежі в цілій імперії.

Це не значить, що сьогодні Польща стоїть напередодні революції, а імперія в обличчі розвалу; сили тоталітарної диктатури в Польщі і в СРСР ще великі. Але це значить, що понад 30 років придушення громадянських свобод у Польщі і її підпорядкування московській зверхності не зламали опору і життєвості польського народу. Правда, як кожна тоталітарна влада, комуністична диктатура в Польщі привела до частинної ерозії моральних вартостей народу, вона скалічила його духовість, але від цього ще далеко до капітуляції поляків перед власною компартією і Кремлем. Кінець-кінцем, "велика жовтнева революція", що її шістдесятиріччя вчисто відсвяткували

минулого року в СРСР, теж не відучила його народи від прагнення до свободи.

Слід пригадати, що однією з найбільш характеристичних рис державного тоталітаризму є намагання опанувати цілком усякі форми організації суспільства і в зародку задушити будь-яку ініціативу, чи вияви індивідуальної або збірної дії, що не була б запланована, контрольована і прямо доручена панівною партією. Як відомо, таке знищення права людини вільно думати й діяти та перетворення тим самим громади в кошарне суспільство, довершили в найвищій мірі московські більшовики.

Параноїчний страх органів влади в СРСР перед самостійною ініціативою своїх громадян, навіть тоді, коли вона вміщається в рамках обов'язуючих законів, є такий великий, що інколи він ставить їх в анекдотичні ситуації. Коли декілька років тому російський історик Андрей Амальрик (він жив тоді ще в Радянському Союзі) вийшов 5 грудня, що був "днем радянської конституції", на Червону площу з транспарантом, на якому був напис "Шануйте конституцію СРСР", — його арештували, мовляв, не заривайся ні з чим, чого "творчо" не ініціювала партія. Парадокс у тому, що в той же день, як і кожного року, радянська преса величала обов'язуючу тоді "сталінську конституцію", в якій, серед інших свобод, записане право мирних демонстрацій. Але, в очах влади, Амальрикова ініціатива була порушенням монополії партії організувати все громадське життя, отже теж і вуличні демонстрації, і цього права вона береже поліційними засобами.

Таку філософію абсолютної, безконтрольної влади Москва накинула всім народам, що попали під її зверхність, отже й Польщі. Проте, принаймні від півтора року, ми є свідками, як цю монополію абсолютної влади одної тоталітарної партії і її всеохоплюючі щупальці ламають громадяни польської держави.

II

Почалося з того, що при кінці червня 1976 року, після проголошення підвищення цін на товари першої потреби, робітники Уруса, Радома, Плоцька та інших міст Польщі вийшли на страйк, чим дали сигнал для ширших робітничих заворушень. Перелякані і навчені попереднім досвідом, вожді польської компартії негайно відкликали підвищення цін, але водночас почали масові арешти "ворохібників". Це, у свою чергу, спонукало польське суспільство організувати самооборону.

Я кажу "суспільство", бо власне так сталося, що в оборону переслідуваних робітників стали не лише їхні товариші, але й ширші кола громадськості. Власне ті кола створили 23 вересня 1976 року Комітет Оборони Робітників (КОР) з централею у Варшаві, що згодом поширив свою діяльність на різні міста

Польщі. В комітеті знайшлися видатні діячі польської культури, колишні провідники заборонених політичних партій, професійна інтелігенція. (Про це ми розповіли ширше на сторінках березневого випуску нашого журналу за минулий рік).

Це був зовсім новий і несподіваний для режиму поворот справ. Повелося так, що в декількох попередніх заворушеннях, які мали місце в Польщі впродовж останнього тридцятиріччя комуністичної диктатури, окремі верстви суспільства діяли здебільшого самі, без ширшої співпраці цілої громадськості. В березні 1968 року в польських університетах пройшли масові демонстрації студентів розчарованих режимом, який усе більше затискав громадські свободи. Рух студентства йшов під гаслом: "Нема соціалізму без свободи". Хоч цей рух мав широкі розміри і знайшов відгук у світі, владі пощастило його придушити.

На свій лад відокремленим явищем стали два роки пізніше страйки і заворушення робітників у Гданську, Гдині, Цопотах і Щеціні. Заворушення розвивалися впродовж п'яти днів у грудні 1970 року і теж були спричинені підвищенням цін. У заворушеннях були вбиті по стороні робітників і поліції. В результаті прийшло до чистки у верхівці польської компартії, що сталось не без вказівки кремлівських вождів, яких налякало не менше, як їхніх варшавських клієнтів, палення партійних будинків робітниками. Але, побіч робітників у той час не станули інші верстви населення, дарма що їм співчували.

Як згадано, в 1976 році сталось інакше. Цього разу польські активісти не знехтували досвіду попередніх років. Утворений діячами культури Комітет Оборони Робітників (КОР) зразу розгорнув ширшу працю для матеріальної, медичної та правної допомоги тим робітникам, які під час червневих заворушень і після них стали жертвами режимових репресій. КОР вимагав від уряду звільнити арештованих, дати їм змогу працювати за їхніми кваліфікаціями, покликати до відповідальності тих, хто наказав репресії. Для реєстрування і дослідження тих та інших правопорушень КОР утворив згодом Бюро інтервенцій, а для координування збіркових акцій створено Фонд суспільної самопомочі.

Відгук польського суспільства на ініціативу і діяльність КОР перейшов межі сподівань. До комітету почали горнутися переслідувані робітники. Громада відповіла численними фінансовими жертвами. (Понад 3 млн злотих на допомогу робітникам до вересня 1977!). Інтервенції, петиції, протести діячів КОР зробили своє: у комунікаті від 29 вересня 1977 діячі КОР могли писати: "Всі арештовані учасники подій 25 червня 1976 року вже на волі".¹

1. *Kultura*, (Париж), ч. 11, листопад 1977, стор. 144

Проте діячі КОР не задовольнилися цим успіхом, тим більше, що він не був повний; зрештою, в існуючих у Польщі умовах повним не міг бути. Діло в тому, що, заскочений появою і розмахом діяльності КОР, комуністичний режим частинно поступився, але не міг спокійно приглядатися неорганізованій ним громадській діяльності. Тому репресії інакходумаючих у Польщі не припинилися, і це дає спонуку для дальшої діяльності КОР, точніше, для її поширення. У згаданому повідомленні КОР від 29 вересня м. р. про це читаємо:

Однак рівночасно впродовж діяльності КОР до нього зголосилося чимало осіб, що їх репресують з політичних причин, не пов'язаних з червневими подіями. Ті люди шукають допомоги в боротьбі за їхні права. Виринули проблеми, що випливають з правопорушень органами державної безпеки, міліції, виміру справедливості, в'язниць та ін. КОР не міг відмовитися взяти на себе ці важливі громадські завдання. [...] В таких умовах ми, нижче підписані, вважаємо конечним поширити завдання і діяльність Комітету. Ми рішаємо перебудувати КОР у Комітет Громадської Самооборони. Комітет Громадської Самооборони "КОР" буде домагатися виконання нездійснених досі вимог Комітету Оборони Робітників, давати допомогу тим жертвам червневих подій, які ще такої допомоги далі потребують.²

Далі сказано у згаданому повідомленні, що КГС "КОР" буде вести боротьбу проти політичних репресій, проти правопорушень органами влади, за інституціональне забезпечення прав громадян та підтримуватиме всякі громадські ініціативи для оборони прав людини і громадянина. Під повідомленням підписані 23 провідні діячі культури сучасної Польщі, між ними Єжи Анджеєвський, Станіслав Бараньчак, Яцек Куронь, Едвард Ліпінський, Ян Юзеф Ліпський, Адам Міхнік, Антоні Пайдак, Анеля Стайбергерова, священник Ян Зея.

Комітет Громадської Самооборони "КОР" не є одинокою громадською організацією, що утворилася в Польщі останнім часом. Побіч неї діє Рух Оборони Прав Людини і Громадянина. В його декларації від 25 березня 1977, що її підписали 18 діячів, вони посилаються на основоположні документи Об'єднаних Націй про права людини і заявляють, м. ін., що вони діятимуть для того, щоб:

1. Перестерігати і дбати про пошанування всіх прав людини і громадянина та його гідності.
2. Виявляти перед публічною opinією та інформувати відповідні органи влади про факти порушення прав і свобод людини і, в міру можливостей, допомагати покривдженім.

2. Там само, стор. 145.

3. Пропагувати в суспільності і вимагати від державних органів внести зміни в обов'язуючому законодавстві та у виконних постановях, що гарантували б на ділі права і свободи, з'ясовані в Загальній Деклярації Прав Людини і в Міжнародних Пактах Прав Людини.³

Слід відмітити, що наступні деклярації Руху Оборони підписувало вже більше громадян. Так, наприклад, під відкритим листом до Сейму, Ради Держави та Ради Міністрів від 1 серпня 1977 маємо вже 44 прізвища. Не менш цікаві теж вимоги, що їх ставлять автори листа, серед яких є такі, як дозвіл на працю раніш репресованим (подібно як у Радянському Союзі, один із способів переслідувати інакодумуючих, у Польщі — це позбавляти людей праці, усувати з помешкань, звільняти з університетів та ін.), дозволити студіювати тим, кому це забороняють з політичних причин, виявити повну правду про червневі події і ін. Дуже цікава ще така вимога: "Створення повних інституціалізованих гарантій пошанування прав людини і підставових громадянських свобод".⁴ За інформаціями листопадового (1977) випуску *Культури* (стор. 157-158), Рух Оборони відбув 17 і 18 вересня 1977 загально-краєвий з'їзд у Варшаві, на якому були схвалені дуже важливі визначення того, чим саме є Рух Оборони. В постановях з'їзду кажеться, що метою Руху є змагати до того, щоб у Польщі "додержувалися, шанувалися, посилювалися, поширювалися і популяризувалися права людини і громадянина та його свобод, що випливають з природної гідності особи і які сьогодні в найповнішому сенсі з'ясовані в Міжнародних Пактах Людини". Далі там читаємо, що Рух Оборони "є відкритий для всіх, хто прагне явними засобами наблизити дійсність, в якій живемо, до тих прав, які прислугують людині і народові. [...] Ми не маємо організаційно-статутової структури, членів і органів, але ми об'єднуємо спонтанні та солідарні, індивідуальні та збірні дії громадян, що готові працювати на власну відповідальність в розмірі, який вони визнають правильним". І врешті, що особливо заслуговує на увагу, в постановях з'їзду кажеться, що Рух Оборони — це "суспільний рух, але він об'єднує також громадян, що політично активні теж і в демократичній опозиції, і таким чином Рух здійснює принципи плюралізму". Рівночасно Рух "заявляє свою готовість співпрацювати з державною владою та з громадськими організаціями в галузі громадянських прав".

3. *Opinia. Pismo Ruchu Obrony Praw Człowieka i Obywatela*. Warszawa 1977, чч. 1-4, стор. 21-22. (Перевидане за кордоном).

4. Там само, стор. 123.

Особливе місце серед сучасних польських громадських організацій посідають дві інші формації, а саме Демократичний Рух та Польське Самостійницьке Порозуміння.

Демократичний Рух — це наче надбудова утворених упродовж останніх двох років громадських об'єднань та організацій. Паризька *Культура* за грудень 1977 року надрукувала "Деклярацію Демократичного Руху", в якій викладені основні принципи та завдання тієї формації. "Деклярація" вважає суттю сучасної кризи в Польщі те, що її "громадян позбавили їхніх прав, а державу суверенності". І тому, щоб вийти з кризи, треба повернути в Польщі основні вольності: переконань, слова, інформації, зборів, громадських об'єднань та праці. Автори переконані, що згадані вимоги можна реалізувати "тут і тепер", та висувають такі далекоїдучі пропозиції, як творення представництв працівників та робітників для взаємин з власником засобів виробництва, значить з державою, організацію хліборобів та дрібних продуцентів, об'єднання творчої професійної інтелігенції, організацію заходів для повернення свободи інтелектуальної творчості, наукових закладів, реформи у вихованні молоді і под. У "Деклярації" говориться теж про потребу співпраці з Комітетом Громадської Самооборони "КОР" та про підтримку таких акцій Комітету як боротьба з репресіями проти інакодумаючих, проти правопорушень органами влади, врешті за інституціональні гарантії громадянських свобод.

"Деклярацію Демократичного Руху" підписали 109 осіб, серед них дехто з оригінальних творців Комітету Оборони Робітників (Я. Куронь, А. Міхнік, А. Пайдак, А. Штайбергерова). Але у величезній більшості це нові прізвища, що не виступають в інших організаціях.

У час, коли всі згадані досі громадські формації (до яких ще треба зачислити Студентський Комітет Солідарности) мають наскрізь легальний характер, значить, діють відкрито, в рамках обов'язуючих законів, хоч формально не визнавані урядом і партією, — Польське Самостійницьке Порозуміння має інший характер. Треба здогадуватися, що воно утворилося 1975 року, у зв'язку з голосною тоді дебатом про проєкт нової конституції в Польщі, бо з того часу походить програма Порозуміння, про яку ми ширше інформували на сторінках *Сучасности* (випуск 7-8, 1976). У програмі, під якою не підписані її автори, вони ставлять перед своєю організацією такі головні завдання: "1. Повернути Польщі справжню суверенність. 2. Вчинити всіх поляків співгосподарями нашої Батьківщини й надати їм можливість участі в її правлінні. 3. Увести в життя громадянські свободи, згідні з духом нашого минулого й розвитком країн вільної Європи". Про Польське Самостійницьке Порозуміння як дієву формацію говорить теж *Культура* (ч. 11, 1977) і друкує його, до речі, дуже

критичну і песимістичну, оцінку сучасного становища польського суспільства.

III

Страйки і заворушення польських робітників у червні 1976 року стали поштовхом не лише до громадської активізації нового типу в Польщі, вони теж дали почин для народження і вияву громадської думки, точніше, вільного, позацензурного друкованого слова. Дотеперішні успіхи поляків у цій галузі є не менш імпульсанти, ніж представлені вище їхні організації.

На сьогоднішні дня в Польщі такі позацензурні публікації: у Варшаві *Опінія* [*Opinia*] — орган Руху Оборони Прав Людини і Громадянина; в Радомі *Роботник* [*Robotnik*] — Робітник — орган Комітету Громадської Самооборони "КОР"; у Гданську *Братняк* [*Bratniak*] — Братська самопоміч — орган Студентського Комітету Солідарности; два літературні журнали: у Варшаві *Запис* [*Zapis*] — Запис та в Лодзі *Пульс* [*Puls*], а у Варшаві *Глос* [*Głos*] — Голос, що є теж органом Комітету Громадської Самооборони, але рівночасно пов'язаний з Демократичним Рухом; врешті *Поступ* [*Postęp*] — Поступ, присвячений проблемам селянства. Публікації є різного розміру, в більшості приблизно 80 машинописних сторінок. До кінця 1977 року появилось 6 випусків *Опінії*, 3 *Роботник-а*, 2 *Братняк-а*, інших, мабуть, лише по одному. До речі, *Пульс* і *Глос* почали виходити щойно в жовтні, коли *Опінія* виходить від січня 1977 року.

Окремі випуски періодиків *Опінія* і *Запис* передруковані теж на Заході і вони дають уявлення про характер тих публікацій. Деяко з *Роботник-а*, *Пульс-у* і *Глос-у* передруковує паризька *Культура*. Точніша інформація та аналіза згаданих періодиків вимагала б окремої статті, тому тут обмежимося до найбільш істотного.

Опінія багато де в чому нагадує відому російськомовну самвидавчу періодичну публікацію з СРСР *Хроніка текущих событий* [*Хроніка поточних подій*] та *Український вісник*, однак ті публікації, як відомо, не подавали прізвищ своїх авторів і адрес. Тому, наприклад, *Опінія* застерігається, що вона не є самвидавним періодиком. У ній, побіч статей про різні актуальні питання життя польського народу, чимало інформацій про поточні події, про скарги, петиції, протести, заяви, репресії та пропорушення з боку влади та ін.

У передмові до першого випуску журналу *Опінія* читаємо, м.ін.: "Приступаємо до видання нової, незалежної публікації в Польщі. [...] Свобода преси належить до найосновніших громадянських прав. Хоч це право гарантується у 83 статті Конституції Польської Людової Республіки, а також Загальною Деклярацією Прав Людини і Пактами Прав Людини — уся офіційна преса в нашій

країні не хоче з цього права користати...”⁵ Далі в цій передмові вивіснюють редактори *Опінії*, що вони мусять видавати свій орган у машинописній формі, бо доступу до державної поліграфії вони не мають (вся поліграфія, як відомо, в руках держави), як також не можуть вони користуватися державним кольпортажем.

Завдання газети *Роботнік*, що появився вперше 1 вересня 1977 і далі появлявся двотижнево, так з'ясовані в першому випуску:

Роботнік це часопис, в якому робітники зможуть свобідно висловлювати свої незалежні погляди, обмінюватися досвідом і нав'язувати зв'язки з робітниками інших заводів. Нашою метою є підтримувати ініціативи, ціллю яких є солідарна оборона робітничих інтересів; збільшення участі робітників у визначуванні висоти зарплати, умов і часу праці, соціальних та мешканевих умов; підтримування незалежних робітничих репрезентацій з метою в кінцевому результаті заступити мертву установу професійних спілок.⁶

У тому ж випуску газети такі заклики до читачів: "Прочитай — передай далі — не дозвољ знищити — посилай свої завваги".⁶

Літературний журнал *Zaníc*, якого перше число появилося в січні 1977 року, згуртував біля себе ширше коло видатних польських поетів, письменників, літературних критиків, драматургів, соціологів, філософів та ін., різних генерацій та напрямків.

Причину видавання журналу та його назву так пояснює в першому випуску *Zaníc*-у Станіслав Бараньчак, один з його редакторів:

Публікуємо *Zaníc* лише тому, що нам забрали офіційні можливості друкувати матеріяли, які в ньому знаходяться. Чим супроти цього є *Zaníc*? Сенс його назви є свідомо неоднозначний. Перше значення пов'язане з самвидавним характером публікації. Це, попросту, бажання дати твори, над якими завис *запис*, значить, популярно кажучи, заборона друку [...] Друге значення пов'язане [...] з переконанням, що не тільки правом, але й обов'язком людини є записувати, утривалювати в слові все, що має для неї вартість правди у сенсі пізнавальному, психологічному чи мистецькому [...]. Врешті, потрете, *Zaníc* має посередньо служити тому, щоб рівночасно записувати існуюче становище.⁷

У жовтні 1977 року появилося перше число другого літературного квартальника *Пульс*, якого видавці також пояснили його появу заборонуо свобідно висловлюватися на сторінках офіцій-

5. Там само, стор. 7.

6. *Kultura*, ч. 11, листопад 1977, стор. 158.

7. *Zapis*, січень 1977, стор. 11-12. (Перевидане за кордоном.)

них видань. Впродовж вересня і жовтня того ж року вийшло два числа журналу *Братняк*. Хоч це орган студіюючої молоді, проте в ньому, як і в інших "самвидавних" публікаціях, головний наголос поставлений на вимозі свободи думки та інших громадянських прав. У жовтні 1977 року почав виходити теж журнал *Глос*.

Якщо йдеться про причини появи *Пульс*-у, то його редактори Яцек Березін, Томаш Філіпчак та інші вияснюють їх просто: [*Пульс* виходить],

бо брак свободи слова і свободи критики паралізує розвиток культури, нищить її багатство і різногранність;

бо змушування мовчати, або писати речі незгідні з переконанням, нищить почуття власної гідності людини і письменника;

бо коли немає можливості для свobodного вислову думки і для свободи дискусії, завмирає бажання й охота думати взагалі.⁸

Вкінці про *Глос*. У його першому, жовтневому (1977) випуску пишеться, що це "незалежний політично-суспільний журнал. Ініціатива видавати його постала в середовищі пов'язаному з діяльністю Комітету Громадської Самооборони «КОР». Рівночасно хочемо, щоб це видання служило ширшим цілям, з'ясованим у «Деклярації Демократичного Руху», яку члени редакції теж підписали».⁹ Серед редакторів *Глос*-у є Яцек Куронь, Ян Юзеф Ліпський, Ян Літинський та інші, які підписали згадану "Деклярацію Демократичного руху".

IV

Розмашний розвиток і динаміка громадської і політичної думки та дії в Польщі, що її ми бачимо впродовж останніх майже двох років, хоч-не-хоч ставить на порядок дня питання: чим усе це закінчиться? І далі: які наслідки сучасні польські процеси можуть мати для розвитку подій в самому Радянському Союзі і в цілій імперії взагалі? Як-не-як, а сучасна активність польської громадськості є серйозним викликом і Варшаві і Москві, бох тоталітарні диктаторські системи, що намагаються вповні контролювати і унапрямувати не лише те, що людина робить чи пише, але й те, що вона думає, не звикли толерувати таку "сваволю", яка сьогодні розгортається в Польщі. А коли вони її умовно толерують, (кажу умовно, бо переслідування польських активістів продовжуються, тільки у більш витонченій формі), то тут напрошуються два дальші питання: як довго влада буде з новими формами опору миритися, та, з другого боку, чи не вийде так, що, не маючи

8. *Kultura*, ч. 12, грудень 1977, стор. 59.

9. *Kultura*, ч. 12, грудень 1977, стор. 68-69.

можливості знищити опір, або принаймні частинно придушити, польська компартія і уряд та їхні московські наглядачі мусітимуть навчитися з такими виявами народного опору жити?

Не маючи змоги ставити точні прогнози можливого розвитку становища в Польщі, можна робити щось інше: можна, виходячи з існуючих виявів польського опору, пробувати оцінити його як силовий фактор на тлі минулих виявів польської самооборони та у зіставленні з сучасними силами й слабостями комуністичної диктатури в Польщі і в цілому соціалістичному бльоці, головним чином у СРСР, чи, точніше, в центрі імперії. А це, у свою чергу, кине теж дещо світла на можливості майбутнього розвитку. Зрозуміло при тому, що так широко поставлена проблематика — це тема для окремої статті. Тому, на цьому місці, коли ми підходимо до висновків із досі викладених подій і фактів, доведеться обмежитися тільки схематичними оцінками.

Отож на початку цієї статті ми вказали, що нові форми опору в Польщі можливі головним чином завдяки подиву гідній життєвості і динаміці польського народу та страхові варшавського і московського режимів перед тим, щоб репресивні засоби не спровокували більших вибухів.

Але ці дві обставини ще не вповні в'яснюють розміри та характер теперішніх нових форм польського опору, ані поведінки його ворогів. Полякам ніколи не бракувало патріотичних поривів, а комуністичні володарі в Кремлі і Варшаві ніколи не визволилися від страху перед поневоленими ними народами та від готовості душити опір. Тому в сучасному розвитку в Польщі треба шукати ще інших елементів.

Один з них — це згадана вже в цій статті солідарність, спільний фронт польського народу у відповідь на репресії, що їх ужила влада супроти страйкуючих робітників у червні 1976 року. Сьогодні ясно, що тодішнє рішення гурту діячів польської культури утворити Комітет Оборони Робітників стало каталізатором для виступу на громадську арену також інших кіл суспільства. Воно переконало робітників, що вони не самі, і це посилює їхній опір. Це теж штовхнуло в русло дії студентів, знайшло відгук навіть серед селян.

Подруге — що надзвичайно важливе — спільний фронт окремих кіл народу почав творитися на базі ширшої і конкретної соціально-політичної програми та не був мотивований самим лише традиційним польським патріотизмом. Найновіша польська історія повчає, що коли такі польські патріотичні пориви (зокрема спрямовані проти чужої сили, точніше, проти Росії) не є підбудовані ширшими соціально-політичними гаслами і вимогами, вони швидко перегорять. Так було в Познані в 1953 році, так було восени 1956 року. Як відзначено вище, не увінчалися успіхами

також студентські спроби в 1968 році повести маси під гаслом "соціалізму і демократії". Не щастить, очевидно, краще й гаслові боротьби за саму тільки свободу інтелектуальної творчості, чи навіть за самі громадянські свободи, бо не брак їх найбільше болить робітника, чи мешканця міста (теж тоді, коли він інтелектуаліст!), коли йому доводиться ранком вистоювати в черзі за м'ясом, цукром, а бува й хлібом; коли немає в державних крамницях якісної мануфактури; коли він роками жде на приділення квартири; коли заробітна платня в нього низька; коли його дітям не дають змоги поступити у високу школу; словом, коли в нього на думці тисячі турбот, кривд і образ, що ними переповнена душа пересічного громадянина соціалістичного бльоку.

Коли аналізувати публікації згаданих вище нових польських громадських організацій, не можна не бачити, що, з'ясовуючи свої програми дії та вимоги, їх автори досконало вивчили і зрозуміли ті факти життя. Чи не найбільш виразисто й переконливо це видно в цитованій вище "Деклярації Демократичного Руху", де суттю сучасного лиха польського народу називається те, що "громадян позбавлено їх прав, а державу суверенності". Ясно, що йдеться тут про політичні і соціальні права всіх верств польського суспільства та про фактичне поневолення їхньої батьківщини чужою силою. І ясно теж, що в таких умовах боротьба за національну суверенність і права кожного громадянина нерозлучно пов'язані. А в парі з цим ясне й те, що в такій постановці ворогові важко боротися з такою програмою із об'єднаним фронтом. Бо одне діло це придушувати стихійні спалахи страйкуючих робітників, а поготів уже студентів, а інше діло протиставитися ширшому фронтові громадськості. Легше теж режимові поборювати, чи навіть глузувати з прагнень діячів культури до свободи інтелектуальної творчості ("чого, мовляв, вони вередують?"), ніж протиставитися тим же діячам культури, коли вони — як це зробив складений в основному з них Комітет Оборони Робітників, чи Рух Оборони Прав Людини і Громадянина, чи Демократичний Рух — говорять про такі конкретні приземні справи як те, щоб робітники творили свої власні представництва для переговорів з підприємцем-державою, а не контрольовані партією профспілки; або те, щоб подібні організації правозахисту мали продуценти хліба; або те, щоб громадяни, через творені ними організації, рішали самі про напрям виховання їхніх дітей у школах; щоб вищі наукові заклади знову користувалися загарбаною в них автономією; щоб узагалі творилися вільні громадські формації думки і дії, поза межами офіційних організацій, складених з партійних ступайків та їхніх поплентачів.

Таким чином, з невеликої, але насиченої візією ініціативи окремих кіл польського суспільства, після червневих подій 1976

року народилася велика ідея самоорганізації і автономічності громадської дії. Що більше, ті чинники, які з цією ініціативою виступили і її в житті реалізували, пішли ще один крок далі: вони вимагають від уряду і партії офіційної інституціалізації нових громадських форм діяльності, тобто офіційного визнання. Це домагання, як уже згадано, повторяється в постановах Комітету Громадської Самооборони "КОР", Руху Оборони Прав Людини і Громадянина та інших. При тому, ця вимога пов'язується в них з концепцією плюралістичного суспільства, шляхом творення громадських інституцій без ініціативи партії та їхнього паралельного існування з тими, що їх створила і контролює партія. Це, значить, вимога інституціалізації самотужки створених громадських організацій і погодження на суспільний плюралізм у державі, — найдалійдуча проєкція перебудови громадсько-політичного життя в Польщі, що її поставили перед режимом сучасні діячі польського руху опору. Немає сумніву, що такі вимоги криють в собі небезпеку для режиму. Але водночас вони є показником сили суспільства, що готове до самоорганізації. Це є третій фактор сили руху опору в Польщі.

Четвертим чинником сили сучасного етапу польського руху опору є його правозахисний характер. Це не є новий елемент у боротьбі народів соціалістичного бльоку. На обов'язуючі в державі закони постійно посилаються діячі українського руху опору, чи загалом усі активісти в СРСР. Вони теж спираються на такі документи, як Загальна Деклярація Прав Людини й інші постанови Об'єднаних Націй про громадянські права та на Гельсінкські домовлення, що є сьогодні головною зброєю в руках польських діячів.

Правда, багато з того, що ухвалено на таких міжнародних форумах, а особливо те, що записано в конституціях про права людини і громадянина (зрештою, і про права народів у СРСР), вважається часто мертвою буквою, мовляв, з одного боку, сьогодні світ такий повний цинізму, що до таких високих гасел правлячі кола різних країн серйозно не ставляться, а з другого боку, в Радянському Союзі, чи взагалі в підпорядкованому Москві бльоці, шляхетні конституційні статті призначені для того, щоб ними прикривати існуюче насильство державно-поліційного апарату.

Але останні роки (теж у Радянському Союзі) показали, що ті паперові закони залишаються мертві тільки тому, що такими хочуть їх бачити вожді комуністичних диктатур. У той же час ті самі закони оживають, коли за ними стають живі люди, що готові за них боротися. Такі одиниці потягають за собою ширші маси, а це, у свою чергу, мобілізує світову громадськість. З цього досвіду у великій мірі сьогодні користають поляки.

Слід вказати ще на одне. З позицій правозахисної платформи польські активісти зуміли розв'язати ще одне пекуче питання, а саме питання вільної громадської думки. Їхні видання є позацензурні, фактично самвидавні, але й легальні у двох аспектах: вони посилаються на 83 статтю польської конституції та на відповідні документи Об'єднаних Націй, а водночас редактори і співробітники тих видань проголошують свої прізвища й адреси. Це п'ята характеристична риса сучасного польського руху опору і рівночасно елемент його сили. Бо читацька громада свіжого, вільного, позацензурного слова знає, з ким має діло, наявно бачить цивільну мужність тих людей, а це викликає пошану й заохоту йти за ними.

У такому пляні, вільна польська преса, що появляється поруч офіційних партійних публікацій — це одне з найбільших досягнень поляків за останні два роки, це зламання монополії державної інформації, яка є одним з найбільш успішних і найбільш небезпечних інструментів поневолення людини в умовах тоталітарної держави. (Пригадаймо сумної слави "Міністерство правди" в Орвелівському романі 1984!).

Чи досягнення польського народу останніх двох років гарантують їх тривалість в його боротьбі за свободу? Попередньо вже вказано, що ставити такі прогнози було б ризиковно. Проте, у світлі названих досі фактів, можна сміло сказати, що сьогоднішні події в Польщі — це принаймні новий етап у житті того народу.

Ясно, що впродовж останніх двох років полякам щастить теж з причин іншого тимчасового і тривалого характеру, які тут не аналізуємо: важке економічне становище Польщі змушує її вождів шукати допомоги на Заході, отже в таких умовах піти відвертим походом проти руху опору було б зовсім не на руку ні Варшаві ні Москві; польські комуністи, хоч як вони залежні від Кремлю, зберегли ще в якійсь мірі елементи національної свідомості і почуття національного інтересу; московська верхівка сьогодні стара віком і консервативна, вона прагне "спокою" (ясно, що контрольованого органами державної безпеки), тож на небезпечні авантюри з приводу боротьби поневолених народів передчасно зариватися не хоче і под.

З другого боку, в користь сучасного руху опору в Польщі діє такий тривалий фактор, як католицька церква, що тісно пов'язана з національними і політичними прагненнями польського народу. В таких умовах полякам легше, ніж іншим народам, що перебувають під контролем Кремлю, виявити свою організованість і силу. Для цього потрібна, правда, готовість до дії, або, як писав редактор *Oninii* в першому випуску цього журналу: "Для того, щоб користуватися правом свободи преси, треба одного — волі з цього права користати, а теж власної дії". Цього, як видно, полякам не

бракує. А це є найсуттєвіша передумова всякого опору будь-якого народу, не лише тоді, коли йдеться про свободу преси, але загалом про боротьбу за людські і національні права.

П.С. Після того, як ця стаття була віддана до набору, міжнародна преса повідомила, що український шахтар з Донбасу Володимир Клебанов, разом з 200 іншими робітниками, утворили вільну Спілку для Оборони Прав Робітників та що вона хоче стати членом Міжнародної Організації Праці в Женеві. Поскільки ці інформації походять від закордонних кореспондентів у Москві, отже пройшли офіційну радянську цензуру, треба думати, що акції Клебанова і взагалі боротьба робітників СРСР за власні профспілки і права розгортається доволі широко. Це вказує, що польські процеси, подібно зрештою як події в Румунії (кількатижневі страйки робітників) не є відірваним, чи винятковим явищем у країнах під контролем Кремлю. Зрештою, робітничі заворушення мали місце в СРСР вже минулими роками (Новочеркаськ, Дніпродзержинськ). Їх брутально здушували спеціальні частини КГБ. Сьогодні однак боротьба радянських робітників за власні профспілки і взагалі за робітничі права стає в нових вимірах на тлі ширших вольностевих процесів у різних частинах СРСР і в цілому соціалістичному бльоці.

РУХ ЗА ПАТРІАРХАТ І УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНІСТЬ

Богдан Цимбалістий

Рух за створення українського католицького Патріархату вже понад десять років становить важливий зміст життя українських громад у всьому світі. Справа Патріархату глибоко хвилює все українське громадянство, вона спонукує тисячі громадян різних суспільних прошарків до великих зусиль і жертвності, вона теж привертає увагу чужої преси і чужих дослідників церковних справ. Як таке всебічне культурно-громадське явище, рух за Патріархат дає багато матеріалу для студій та міркувань про нашу суспільність.

Рух за Патріархат має різні аспекти. Є в ньому перш за все релігійно-церковний вимір, бо ж створення Патріархату розцінюється, як засіб для поглиблення релігійного життя і скріплення самої Церкви. Очевидно, Патріархат автоматично не призведе до посилення релігійного життя, ані до розвитку теологічної думки, бо це залежить не від такої чи іншої адміністративної структури, а радше від відповідного релігійного виховання в школах і по парафіях, від підготування та якості священників, від релігійної преси та літератури. Проте створення Патріархату безумовно могло б створити потрібні передумови для цього.

У русі за Патріархат є і національний аспект, бо ж Церква є однією з тих інституцій, що найбільше допомагають зберегти українську ідентичність розсіяних у діаспорі українців. В Україні вона є протисилою, яка своїм вченням про безсмертну душу людини боронить людину від зведення її до функції робота в тоталітарній державі. Боронячи своєрідних народіві форм вияву релігійних почуттів і культу, вона тим самим допомагає йому в його боротьбі за самозбереження. Отож скріплення Української Католицької Церкви вивершенням її у формі окремого патріархату було б важливою допомогою народіві в його теперішніх змаганнях за своє існування і розвиток.

Рух за Патріархат має також зовнішньополітичне значення. Адміністративна автономія Української Католицької Церкви (помісність), замість змішування її в загальному казані "східних Церков" керованих латинськими прелатами з конгрегації, зробила б українських католиків рівнорядними, рівноправними, зрілими суб'єктами, а не підданими своєрідного ватиканського "ост-міністеріум".

Метою цієї статті є висловити деякі міркування щодо іншого виміру руху за Патріярхат, а саме психологічно-політичного.

Однією з успішних методів соціальної психології є експериментально створені "мініатюрні" ситуації, під час яких дослідник може спостерігати поведінку людини супроти інших. Наприклад, групі кандидатів на офіцерів дають різні завдання і переводять дискусії на різні теми. Це дає нагоду спостерігати, хто і яку роль приймає в групі, хто стає лідером, а хто приймає пасивну поставу, хто і як підпорядковується, як кожний підходить до виконання групового завдання і т. п. Аналогічно до цієї методи можна вважати всякі колективні дії, в яких бере участь значне число громадян, за експеримент, що дозволяє студіювати типові реакції та поведінку поодиноких членів громади, поодиноких груп, її провідників, взаємин між ними тощо. Такі студії дозволяють передбачити, як ті самі люди поводитимуться в інших аналогічних ситуаціях.

Рух за Патріярхат, як усяка інша колективна дія нашої громади, є, на нашу думку, таким своєрідним соціально-політичним експериментом, у якому проявляється динаміка нашого громадського життя, в якому наче у краплині води, або, як американці кажуть, у лушпині горіха, віддзеркалюється вся наша суспільність. Очевидно, ні рух за Патріярхат, ні інша колективна дія нашої громади не ведеться для експериментування, а для здійснювання певних цілей. Коли однак порівняти їх до того найважливішого й найважчого завдання, яке від кількох поколінь стоїть і стоятиме перед нами, а саме, створення і вдержання своєї держави після соток років неволі, тоді всякі інші спільні дії тут на еміграції можна трактувати, як матеріал чи пробу, яка повинна б дозволити нам пізнати себе краще і передбачити, як наша суспільність поводитиметься у вирішальну хвилину в обличчі наших всенаціональних завдань. Тому соціологічні і психологічні студії наших колективних дій — чи це буде рух за Патріярхат, чи збирання фондів на Гарвардський центр, чи акція допомоги в'язням, чи заходи для створення одного політичного центру, чи навіть громадська реакція на приїзд мистецьких ансамблів з України тощо — повинні допомогти нам пізнати себе самих і передбачити майбутні реакції.

Пропозиція нашого Блаженнішого Кир Йосифа з 11 жовтня 1963 року завершити організаційну структуру Української Католицької Церкви створенням Київсько-Галицького Патріярхату заскочила не лише учасників Ватиканського Собору, але й українське громадянство. Воно зареагувало типовим способом —

глибоким роз'єднанням. Нагадаймо коротко: православні українці виступили проти цієї ідеї, бо їм не подобався титул, мовляв, це претенсії католиків до Києва, чи намагання окатоличити Україну. Три єпископи з Америки поставилися спочатку стримано, а опісля неприхильно, бо, мабуть, важко їм було зрікатися своїх прав нікому непідпорядкованих "удільних князів" і визнати авторитет свого Владика, до того неамериканця. Проти Верховного Архиепископа виступила одна численна політична група, кажуть, тому що Блаженніший відмовився прийняти їхнього лідера. Отож у критичну хвилину заскочення ватиканської Курії пропозицією створення Патріярхату українське громадянство не виявило потрібної єдності і політичного державницького змісту. Релігійно-віровизнаневий фанатизм, особисті амбіції і образи були сильніші, як думка про загальне добро.

Ватиканські централісти, неприхильні до самої ідеї українського Патріярхату, почали організувати протидію. Правда, під тиском вірних прийшло до назверхного об'єднання української суспільности, виявом чого були архієпископські синоди і схвалення конституції помісної Української Католицької Церкви. Православні Владики висловили свою моральну піддержку українським католикам у їхніх змаганнях за Патріярхат. До руху за Патріярхат приєдналися всі політичні групи. Проте, після відмови Папи стало ясно, що перед українськими католиками довга і затяжна боротьба. Ватиканські кола не дармували: моральним натиском, залякуванням і роздаванням достоїнств податливим і честолобним священикам їм подалося розбити так важко створену єдність українців у їхніх змаганнях за належне їм право в католицькій Церкві. Так настала друга фаза роз'єднання, яка й досі триває. Треба виразно ствердити: єдності забракло в самому проводі Української Католицької Церкви. Велика історична відповідальність лежить на тих особах, які стали інструментом роз'єднання серед українців. З таким тавром вони, мабуть, увійдуть в нашу історію. Найбільш зловісним для нашої суспільности є факт, що йдеться про духовних провідників. Церковні Владики і монахи — це ж особи — що добровільно вибрали шлях посвяти й служіння народів; вони ж перейшли у своїй підготовці сувору духову дисципліну, тож усякі світські, земні мотиви, як честолобство, зарозумілість, образливість, впертість повинні бути їм чужими. Всупереч таким очікуванням, тим болючішими є вияви їхньої слабости.

Очевидно, за ними станула низка, мабуть, від них залежних, священиків. Роздор поглибився, поширився і має тенденцію утривалюватися, тобто стати постійним аспектом життя наших громад у майбутньому. Взаємна ненависть, взаємні обвинування вже почали затруювати атмосферу життя наших громад і

міжособових взаємин. Творяться нові парафії, видається великі суми грошей на будівництво нових храмів, дарма що існуючі є напівпорожні, а суботні школи мусять тинятися по американських школах, бо не мають власного приміщення. У висліді Церква виходить послабленою.

Дуже багато написано про канонічний та історичний аспекти домагань українських католиків мати власний Патріархат покищо поза межами України. Противників руху за Патріархат названо легалістами, бо вони нібито станули на становищі, що створення Патріархату залежить виключно від рішення Папи і коли він такого рішення не хоче зробити тепер, нам нічого не лишається, як погодитися, шануючи нібито правопорядок у католицькій Церкві. Суть конфлікту й нашого роз'єднання лежить, на нашу думку, не в такій чи іншій інтерпретації декретів та законів католицької Церкви, ані у визнанні Блаженнішого Кир Йосифа Патріархом. Суть лежить у відмові деяких наших Владик підпорядкувати себе авторитетові своєї влади, до речі, визнаваної самим Папою. З психологічно-політичного погляду, наші змагання за Патріархат виявили черговий, крім браку єдності, основний гріх українців, а саме непошану до авторитету своєї інституції і своєї влади.

У 7-му пункті декрету про східні Церкви, схваленому на третій сесії Ватиканського Собору 21 листопада 1964 року, сказано: "Під іменем Патріарха треба розуміти єпископа, що має юрисдикцію над усіма єпископами, включно з митрополитом, над духовенством і вірними своєї власної території або обряду, згідно з приписом права та вимогами примату Римського Архієрея. Де є назначений ієрарх якогось обряду поза границями патріархальної території, він залишається приналежний до патріархату цього обряду, згідно з приписом права...". У 10-му пункті додано: "Те, що сказано про Патріархів, є важне теж згідно з приписом права щодо Верховних Архієпископів, які є в проводі якоїсь партикулярної Церкви, тобто обряду". Нагадаймо також, що, іменуючи Блаженнішого Кир Йосифа кардиналом, Папа закликав українців "єднатися довкола нього".

Тими актами Папа підтвердив помісні права Української Католицької Церкви і визнав Блаженнішого її головою. Ішлося тільки про те, щоб ту помісність здійснити. На жаль, цей факт якось призабувають навіть самі прихильники Патріархату. Останні іменування єп. Шмондюка митрополитом у США і підвищення єп. Лостена до повного єпископства викликали хоч стримані, але позитивні коментарі навіть у пропатріархальних виданнях. Підкреслюється зокрема те, що єп. Шмондюк не забороняв

священникам згадувати Патріярха Йосифа в літургійних молитвах, та його участь у ювілейних святкуваннях у честь Блаженнішого. Виходило б, що найважливіше це визнання титулу Патріярха і більш нічого. На нашу думку, треба б запитати, чому ці наші Владики не вимагали, щоб їхні іменування були узгіднені або перейшли формально через уряд Блаженнішого, бо інакше вони не приймуть цих номінацій. Такими вимогами вони доказали б, що визнають його владу над собою, байдуже чи має він титул Патріярха чи Верховного Архієпископа.

Кілька років тому Східня Конгрегація пробувала зігнорувати Патріярха мелхитської Церкви і рішила іменувати нового єпископа для мелхитів в США без його відома. Це не вдалося, бо не знайшовся ані один священник, що був би готовий прийняти номінацію. Перед такими виявами єдності і самопошани Східня Конгрегація поступилася. Ця Конгрегація не потребує поступатися перед вимогами українців, бо з досвіду вона знає, як багато членів нашого духовенства можна спокусити й "купити" і то навіть дуже дешево.

Не тільки прихильники Патріярхату забувають часом, про що йдеться; також деякі єпископи мов би не розуміли справи. Як подав лондонський *Таймс* з 12 січня 1976 рр. Горняк інформував їх, що він у своєму листі до Папи запропонував іменувати Блаженнішого Кир Йосифа "почесним Патріярхом" у надії, що таким способом вдасться зліквідувати конфлікт. Видно, що цей Владика не розуміє, що тут не йдеться про ще один титул для Блаженнішого, до того почесний (тобто позбавлений всякої юрисдикції), але саме про юрисдикцію, тобто здійснювання нашої помісности. Перший крок до цього — це визнання і шанування авторитету власної влади.

Пізніше з політичних міркувань, мабуть, під натиском Нікодіма та інших представників Російської Православної Церкви, Папа і ватиканська Курія почали ігнорувати владу Верховного Архієпископа, висвячуючи нових єпископів та священників без його відома, забороняючи скликати синоди, кореспондуючи безпосередньо з поодинокими єпископами і т. п. Забув Папа свої власні слова "Маєте кардинала, єднайтеся біля нього" і почав сам та його Курія робити все, щоб такого об'єднання довкола Блаженнішого не було. Вигадано вигідну інтерпретацію рівнопатріяршої влади Верховного Архієпископа, мовляв, ця влада обмежена до його території — (окупованої тепер більшовиками), дарма що така постанова суперечить постановам Ватиканського Собору. Виглядало б, що ватиканські кола не бажать, щоб Українська Католицька Церква була об'єднана під одним керівництвом.

Така настанова ватиканської Курії, зумовлена бажанням

задовольнити вимоги Російської Православної Церкви, а може із страху втратити владу над поодинокими нашими єпископами, однак не повинна означати, що українські Владики мали також ігнорувати владу власного Верховного Архієпископа. Шануючи його, вони були б здобули пошану інших до себе і до нас, як народу, що здібний встановляти свою владу та її шанувати, тобто народу зрілого.

Тут не йдеться навіть про підпорядкування особі Верховного Архієпископа, але його урядові, його функції. Блаженніший здобув собі великий моральний авторитет — більший як будь-який ватиканський прелат — і серед своїх і серед чужих своєю стійкістю у вірі, мучеництвом, відданістю справі рятунку нашої Церкви, подиву гідними зусиллями і успіхами. Цей особистий авторитет тут щасливо поєднується з авторитетом його уряду як Голови Української Католицької Церкви. Здійснювати помісність, значить визнавати його Головою нашої Церкви. І тут є опір.

Є кілька джерел опору проти визнання над собою влади Верховного Архієпископа. Деякі Владики (не всі) з американського терену і Великобританії не визнають влади Верховного Архієпископа і, мабуть, не бачать ніякої вартости в статусі помісности для нашої Церкви (бо якби бачили — визнавали б її Голову) просто тому, що, як правильно завважив американський проф. Томас Бирд, вони не вважають себе достатньо носіями національної культури і національної справи. Вони ж народилися поза межами України, правдоподібно від батьків, які самі не мали високої національної свідомости. Основою їхньої етнічної ідентичности була приналежність до Греко-католицької Церкви. Вони себе ледве чи ідентифікували з народом і з Церквою в Україні. Вони радше вважають себе служителями Церкви східного обряду і воліють прямо залежати від далекого Риму. В Америці є багато сект і Церков, що їх очолюють різні єпископи, які не відповідають ні перед ким. Їм вистачає мати певне число вірних, що їх слухають і матеріяльно піддержують. Виглядає, що для деяких наших Владик така роля вигідніша, ніж зв'язувати себе з цілістю Української Католицької Церкви, із становищем її в Україні, чи з усією еміграцією. Це означало б визнати над собою безпосереднього зверхника, це зобов'язувало б і обмежувало б собіпанську їхню свободу як своерідних "удільних князів".

Хоч офіційно заперечувано, усім відомо, що отці Василіяни на ділі не хочуть визнати влади Блаженнішого Кир Йосифа. Це виглядає дивним, коли пригадати, що в минулому вони завжди піддержували ідею Патріярхату, а під час Ватиканського Собору підготовляли відповідну документацію для змагань за віднову прав для нашої Церкви. Отож їхній теперішній опір походить не з

принципових причин. Як відомо, монаші чини, зокрема неконтемплативного типу, це своєрідні ударні частини Церкви. Вони мають великий вплив на поживлення релігійного життя в даній країні. Наприклад, завдяки єзуїтам католицька Церква, загрожена поступом протестантизму, зуміла зберегти хоч частину Європи собі вірно. Але рівночасно свідомість власної сили й важливості та відданість ревних і послушних монахів перетворює чини у своєрідну "церкву в Церкві". Це, між іншим, було причиною, чому єзуїтів, заснованих еспанцем Ігнацієм де Льюїолею, усунено з Іспанії та з багатьох інших країн (у 18 ст.). Вкінці Папа мусів розв'язати чин у 1773 році. (Зреформований чин єзуїтів відновлено у 19 ст.). "Величезна влада всередині Вселенської Церкви, — стверджував один мексиканський єпископ 18 ст., — великі багатства і надзвичайний престиж, що поставили цей чин вище всякого авторитету, законів, соборів та апостольської конституції, — привели до його неминучого упадку".

Очевидно, Василіянський чин не здобув тієї сили, слави і неслави, що його мали єзуїти. Проте отці Василіяни свідомі своєї сили та своїх заслуг у нашій Церкві. З їх рядів вийшов недавно померлий філядельфійський митрополит і сучасні два єпископи. Природно, що вони бажали б, щоб з ними як певною силою рахувалися. Нам здається, що якби кандидатом на Патріярха був Владика-Василіянин, або хтось цим чином пропонований і від нього залежний, отці Василіяни були б у керівництві руху за Патріярхат. Але Блаженніший Кир Йосиф, оцінюючи роль монашества з погляду канонів Східної Церкви, може, вразив декого з отців Василіян, не запрошуючи їх на синодальні наради, ані не втаємничивши їх у свої заміри. Звідси, мабуть, їхня нехоть до його особи і руху за Патріярхат.

Вкінці є Владика, що вийшли з України, (один з них був навіть секретарем Блаженнішого), проте виступили проти нього. Не зважаючи на всякі раціоналізації, на всякі легалізми, їхній опір походить або з незнання, або з якихось особистих ресентиментів, власного честолюбства, або просто є виявом браку пошани до своєї влади, типовим для нашого недержавницького думання. Що про це йдеться, а не про легалізм чи послух Папі, видно хоч би з такого прикладу. Владика Мирослав — (Марусин) вважає, що треба прийняти рішення Папи в справі Патріярхату, бо в Церкві зобов'язує послух Папі. Але він теж забороняє вживати титулу Верховного Архієпископа в Богослужбах, бо, мовляв "такого титулу нема в нашій літургійній традиції" (з відповіді монсіньора Дзвоника, секретаря Владика, до отця Кіта). Як відомо, титул Верховного Архієпископа признав Блаженнішому Папа згідно з інтерпретацією нового канонічного права для Східних Церков, проголошеного перед II Ватиканським Собором. Виходить отже,

що тут послух Папі не зобов'язує. Це приклад рабського самопониження і масохізму.

■

Бунт нагорі, в самому проводі, проти своєї власної влади і намагання прислужитися чужому ввійшли в нашу історію під назвою кочубеївщини. Давніше тих людей, що втікали з-під влади своїх князів під опіку татарських зверхників, звано "татарськими людьми". (Втеча і непослух своїй владі є, як видно, постійним явищем у нашій історії). Від часів Мазепи таку втечу з-під влади власного володаря, зокрема коли це роблять провідні особи, можна звати кочубеївщиною. Тут, очевидно, ідеться про кочубеївщину на церковному полі. Хтось скаже: назва невлучна. Адже Петро I, якому слали доноси генеральний секретар Мазепи Кочубей та полковник Іскра, був ворогом України, отож це була національна зрада, а ватиканської Курії чейже не можна порівняти до Петра I і Росії. Треба однак пам'ятати, що в той час ані широкі маси ані більшість козацьких старшин не вважали царя ворогом, а радше союзником і опікуном України. Тільки мала група старшин і гетьман Мазепа бачили загрозу з боку зростаючої потуги Росії. Ми теж знаємо, що у ватиканській Курії є чимало осіб, яких напевно не можна вважати приятелями України. Навпаки, для них існування Української Католицької Церкви і змагань України до самостійності є перешкодою для снування їхніх надій про "навернення" Росії. Вони воліли б, щоб Українська Католицька Церква перестала існувати. Осіб, що бажають нашої смерті, годі вважати приятелями. Отож назва кочубеївщина тут на місці.

Мотиви бунту кількох наших Владик проти своєї влади правдоподібно аналогічні до мотивів Кочубея. Не знаю, чи досліджено ці мотиви, але можна припускати, що він міг керуватися принципом вірності присязі, яку склав Мазепа цареві, він міг мати особисті політичні амбіції, вкінці він міг шукати помсти за нібито роман гетьмана з його дочкою Мотрею. Ті самі мотиви виступають у наших Владик: вони, мовляв, за послух та вірність Папі, в них свої великі амбіції та честолюбство і вкінці в декого з них може діяти бажання відплати чи помсти за не раз "тверде" трактування їх Блаженнішим.

Противники руху за Патріярхат покликаються постійно на правопорядок у католицькій Церкві, на потребу шанування закону і послуху Папі. Пошана до закону це, очевидно, важлива громадянська чеснота, без якої ніяка демократична система не може

існувати. Як наслідок довговікового поневолення українці не мали нагоди виплекати в себе таку чесноту. Бо як могли вони навчитися шанувати закони, коли ті закони були чужі, накинені і несправедливі для них. Вони мусіли лише бунтуватися і відкидати їх. Однак постава наших легітимістів не має нічого спільного з пошаною до закону. Бо можна запитати, чому для них є законом кожне адміністративне, політично зумовлене рішення прелата з Конгрегації, а не є законом постанови Ватиканського Собору, рішення власного Синоду, чи власного Верховного Владики. Вони шукають оправдання власної адміністративної влади не у волі свого народу, але назовні. Відома ж річ, у нашу демократичну добу воля народу становить легітимну базу, якої кожна влада потребує. Католицька Церква теж демократизується і починає щораз більше рахуватися з волею народу. Деякі наші Владики ігнорують волю народу і шукають для влади в нашій Церкві підтримки у зовнішніх чинників. Це так, якби члени якогось народу відмовлялися визнати свій новостворений уряд тому, що його ще не визнали інші держави. Часом урядів нововизволених народів довго не хочуть інші визнати, але це не означає, що громадяни даної країни можуть свій уряд ігнорувати.

За повідомленнями англійської преси (*Таймс* від 12 січня 1976), єпископ Августин Горняк говорив, що хоч прихильники Патріярхату, які демонстрували в лондонській катедрі під час його проповіді, "мають добрі інтенції, бо вони вірять, що новий уряд (Патріярхат — Б. Ц.) піднесе престиж нашої Церкви, я думаю, що треба шанувати закон і підтримати рішення Папи". Отож для нашого єпископа менш важливими є справи престижу, розвитку нашої Церкви, ревність і добрі релігійні наміри вірних, але найважливішим є сліпий послух усім рішенням Папи.

Якщо мова про послух Папі, відомо, що цей послух обмежений лише до справ віри і моралі. Було б смішно думати, що послух Папі означає теж схвалювання його примирливої політики щодо Москви. Наші деякі Владики думають інакше, тому перестали навіть згадувати у своїх посланнях про переслідування в Україні. Тим часом дуже багато західніх католиків відверто критикують цю політику Ватикану. Серед західнього духовенства і теологів, є особи, які навіть ставлять під сумнів важливість певних догм католицької Церкви чи рішень Папи в справах моралі. Папа не виключає їх з Церкви, бо він і глибоко віруючі люди знають, що Церкві потрібно свіжої думки і нової ревности. Завдяки появі таких сміливих умів, Церква постійно оновлюється. Інакше вона перетворилася б у бездушну, бюрократичну організацію. Церква, що

була століттями Церквою мучеників, перетворилася б у церкву дипломатів, які так пройняті своїми політичними комбінаціями, що забувають, що над ними є ще Бог.

Відвага думки всупереч рішенням Папи, яку виявляють західні католики, є, мабуть, органічно чужа деяким нашим Владикам. Не диво, що в такій атмосфері і при такій настанові наша католицька Церква не видала ані одного визначного теолога, філософа, мораліста, письменника чи місіонера. Французькі католики, зацікавлені поєднанням Церков, не раз питали про українських теологів і християнських мислителів та приходили до висновку, що українські католики не є партнерами для глибокого теологічного діалогу. Вони знаходили партнерів між росіянами: Н. Бердяєва, Булгакова, Соловйова, Лоського.

Атмосферу сприятливу для розвитку теології, для розвитку духового життя чи релігійної літератури витворюють монаші чини та єпископи, які не зводять своєї ролі до вірнопідданчого виконання доручень ватиканської бюрократії, але мають відвагу думати в майбутнє і підсилювати все творче, живе, динамічне, що народжується в народі. Передовсім вони мусять мати глибше розуміння віри, а не бути лише виконавцями обряду.

Конфлікт українських католиків з ватиканською Курією не є в справах віри, але в питанні самоврядування нашої Церкви. Негативне ставлення Ватикану до помісности нашої Церкви є зумовлене політично. Хоч як воно дивно, для наших Владик ватиканська східня політика є справою бездискусійною, дарма що жертвою цієї політики є мільйони вірних їхньої Церкви. Як було згадано, для багатьох західніх католиків ця політика є предметом гострої критики. Отож тут маємо діло не з пошаною до закону і послухом, опертим на самопошані, але з проявами сервілізму. Люди сервілістичного думання вважають кожну примху свого пана собі законом. Усі польські єпископи поставилися негативно до всяких порад ватиканської Курії, як співпрацювати з комуністичним режимом. Їхню волю і поставу Ватикан поважає. Хто сам себе шанує, того й інші пошанують. Хто не має пошани до себе, свого роду, своєї влади — зустрине лише погорду від інших.

Прихильникам руху за Патріярхат треба берегтися, щоб не звести наших змагань до боротьби за титул для особи Блаженнішого Кир Йосифа, замість за помісність і центральне керів-

ництво в Українській Католицькій Церкві. Якщо б рух за Патріярхат мав звестися до того, щоб лише в Богослужбах поминали Патріярха Йосифа, щоб спільні пастирські послання були підписані Патріярхом, а поза тим ніхто не шанував би ніяких його доручень, продовжував свої безпосередні зв'язки з ватиканською Курією понад головою Блаженнішого, приймав її доручення і ревно їх виконував, навіть якщо вони скеровані проти Голови нашої Церкви, — сам рух не мав би сенсу. В нас часто виникають завзяті спори і роз'єднання за дрібні й формальні справи: за букву в правописі, за порядок кольорів у національному прапорі, за календар, назву, за титул. Ці спори стають такі завзяті, що за ними забувається про істотний зміст наших змагань, а витворена такими спорами емоційна атмосфера унеможливорює розумний компроміс чи поєднання. А тенденції звести рух до змагань за титул помітні, коли вірні починають вирішувати своє ставлення до священника чи єпископа за тим, чи він у Богослужбах згадує Патріярха, а чи тільки Верховного Архієпископа.

Фактом є і буде, що частина священства і єпископів не згадуватиме в Богослужбах Патріярха Йосифа, але згадуватиме Верховного Архієпископа. Є між ними прихильники Патріярхату, але, виховані в абсолютному послуху та формалізмі, вони не матимуть відваги міняти тексту Богослужби, бо для їхнього сумління це гріх. Сумління людей треба респектувати. Що ж тоді лишається? Продовжати розкол у нашій Церкві в безконечність, чи шукати шляхів його ліквідації? На нашу думку, замирення можливе, коли не настоюватимемо обов'язково на вживанні і визнанні титулу Патріярха, залишаючи тут свободу Владикам і священникам, але вимагатимемо визнання влади Блаженнішого Кир Йосифа, яка йому належить з офіційно наданого йому титулу Верховного Архієпископа і яка є рівна патріяршій владі.

Українська Католицька Церква потребує свого завершення, тобто центрального керівництва й адміністративної автономії. Це могло б привести до її зміцнення, до оживлення самого релігійного життя, що повинно бути головною журбою та місією священників та єпископів. Тоді можна б подбати про зосередження сил на соліднішу підготовку та виховання священників, про їх призначування згідно з потребами в різних країнах, про краще релігійне виховання молоді через школи, літературу, про створення релігійної преси на високому рівні і т. п. Владики і священники, що не визнають Патріярха Йосифа, постійно підкреслюють, що вони є за помісність для нашої Церкви. Якщо так, тоді існує спільна і суттєва база для поєднання та замирення. Нею

мусить стати практичне здійснювання цієї помісности вже тепер, виходячи з факту, що цю помісність створено з хвилиною визнання Галицької Митрополії Верховним Архиєпископством згідно з обов'язуючим правом для Східніх Церков, та йдучи за закликм самого Папи єднатися довкола кардинала Йосифа.

Якщо б наші кандидати на єпископів і священників не приймали ніяких висвячувань без участі і згоди свого Верховного Архиєпископа, якщо б вони не приймали ніяких почесностей, титулів і доручень, коли вони не проходять через уряд Верховного Архиєпископа, якщо б усі наші Владики брали завжди участь в архиєпископських синодах — наша помісність була б здійснена й вкінці шанована самою Курією. Нехай Курія називає наради наших єпископів "конференціями": важливіше, щоб для нас вони були найвищим колегіяльним правлінням нашої Церкви, яке ми самі шануватимемо. (Ватиканська Курія сторіччями не визнавала синодів мелхитської Церкви, проте вони відбувалися далі періодично. Коли встановлено мелхитський Патріярхат, ці синоди визнано).

Американські теологи (єзуїти), які брали участь у конференції присвяченій становищу нашої Церкви (15 липня 1972) і яких доповіді та дискусію Фордгамський університет видрукував окремою публікацією, дораджували українцям робити те саме, тобто починати здійснювати свою помісність уже тепер, бо вона формально існує. В тому напрямку повинен би, на їхню думку, іти натиск вірних на тих єпископів, що вагаються, або воліли б прямо залежати від ватиканських централістів.

Скерування наших зусиль на здійснювання помісности відкриє для руху за Патріярхат певні перспективи на майбутнє. Що станеться з рухом, коли Блаженнішого не стане між нами? Як про цей болючий момент ми не хотіли б думати, але рух мусить мати свої пляни на той час. Східня Конгрегація може і чекає на ту хвилину. Чи маємо допустити, щоб наша Церква знову розпалася на незалежні єпископські "удільні князівства", керовані ватиканськими централістами і бюрократами? Чи, навпаки, маючи вже тепер помісність хоч частинно здійсненою, змагати до продовження уряду Верховного Архиєпископства. Це означало б, згідно з конституцією помісної УКЦеркви, вибір помісним Собором нового Верховного Архиєпископа, як голови Церкви, якому всі інші єпископи підлягали б. Рівночасно повинні б продовжитися змагання піднести цей титул до Патріярха.

У своїй доповіді під час згаданої конференції о. де Вріс (єзуїт) пригадував, що в першому тисячоріччі патріярхати не були творені

Папами, але виростали з практики, згідно з якою єпископи з осідком у важливих з політичного та економічного погляду містах, як наприклад, Антіохія чи Олександрія, вважалися вірними, священиками та іншими єпископами нібито старшими чи авторитетнішими. До них вони зверталися про пораду і рішення у спірних питаннях. Так поволі народжувалися Патріархати, які опісля Нікейський Собор офіційно визнав. О. де Вріс радив українцям навчатися з того прикладу, як це традиція чи звичай перетворюються в право. "Українці повинні ввести звичай, а звичай створить право", — казав він. Іншими словами, якщо всі наші єпископи, священики та вірні почнуть звертатися до Верховного Архiepіскопа та його наслідників як до голови УКЦеркви, постане звичай, тобто помісність, яку вкінці ватиканська Курія буде змушена визнати. При такій однодушній поставі нашого духовенства та вірних Курія вкінці погодиться з фактом, перестане ігнорувати уряд Верховного Архiepіскопства, зокрема тоді, коли переконається, що помісність справді призводить до скріплення релігійного життя в нашій суспільності і до росту нашої Церкви. За цим може прийти скоро титул Патріярха.

Як боляче це стверджувати, проте фактом є, що роз'єднання в Українській Католицькій Церкві й усій суспільності було ділом нашого вищого духовенства. На ньому лежить історична відповідальність усунути роздор з нашої Церкви. Якщо наші Владики не зуміють зліквідувати конфлікту раціональним способом — це буде черговий доказ нашої повної невідготованості і незрілості керувати самими собою навіть у таких обмежених рамках, як уведення самоуправи до нашої Церкви. Якщо вони волітимуть діяти як незалежні церковні удільні князі, вони ввійдуть в історію з такою самою гореславою, як і ті князі Руси, що своїми дрібними амбіціями, незгодою і неохотою підпорядкуватися авторитетові одного з них довели до упадку нашої княжої держави.

ПОЛЬЩА І УКРАЇНА. МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ

Єжи Іранек-Осмецький

Під такою назвою відбулася 20-22 жовтня 1977 наукова конференція в канадському університеті МекМастер. Вона згуртувала колектив учених з 22 високих шкіл США, Канади й Європи. Було 220 зареєстрованих учасників, а брало участь у ній понад 300 осіб.

Чому опинились у сучасному становищі Польща й Україна, чому ці багатолюдні країни попали в залежність від сильнішого сусіда: Україна як інтегральна частина його імперії, Польща як народна демократія з обмеженою суверенністю завдяки присутності радянських військ і доктрині Брежнева. На приблизно такі питання шукали відповіді організатори конференції. Вони здавали собі справу з того, що сучасність є вислідом дуже довгих історичних процесів і що вичерпно відповісти на поставлені питання неможливо без з'ясування історичного тла. Конференція мала на меті науково дослідити взаємозалежність того, що є, і того, що було на просторі двох найчисленніших після росіян народів Середущої і Східньої Європи.

Добачаючи наявні проблеми в такому історичному та геополітичному укладі сил, організатори конференції підібрали відповідну тематику і компетентних доповідачів. Конференція відбулася передусім завдяки ініціативі українських учених на Заході і організаційному запліччю двох наукових інституцій у Канаді: міждепартаментального комітету для справ комунізму і Східньої Європи в Гамільтонському університеті МекМастер і Канадського інституту українських студій в Албертському університеті. Коли мова про особи, то треба бути вдячним за зусилля Петрові Потічному з університету МекМастер і Манолі Лупулові, директорові Канадського інституту українських студій. Перший походить з післявоєнної української еміграції, другий є канадцем уже з третього покоління.

Заки обговорювати суть порушених проблем, ще кілька інформацій про перебіг й організацію конференції. Протягом двох днів виголошено 16 доповідей, а третій день присвячено т. зв. дискусії круглого стола, в якій продовжено дебати і висловлювано

У січневому випуску нашого журналу про українсько-польську конференцію в Гамільтоні писав Богдан Осадчук. Тут цю конференцію розглядає польський публіцист Єжи Іранек-Осмецький. — *Редакція.*

думки щодо майбутніх подібних наукових зустрічей. Конференція була поділена на тематичні сесії. Найперше розглянуто в трьох доповідях історичну спадщину; друга сесія, також три доповіді, з'ясовувала культурні взаємини; третя була присвячена доповіді Сітона-Вотсона, професора Лондонського університету, відомого історика Росії, на тему експансії великого князівства московського, царської Росії і радянської Росії.

Другий день присвячено сучасній проблематиці. Ранкова сесія розглядала господарські взаємини між сучасною Україною і Польщею, а також найновіші взаємини обидвох народів і їх віддзеркалення у пресі та публіцистиці (три доповіді). Післяобідня сесія, також три доповіді, обговорювала політичні проблеми. Вечірня сесія у трьох доповідях була присвячена історіографії українсько-польських взаємин. Ці сухі числа треба доповнити ще іншими даними: з 16 доповідачів були 1 англієць, 5 поляків і 10 українців.

Конференцію можна поділити також за характером доповідей: доповіді описові, аналітичні і підсумкові, які давали синтезу довгих історичних періодів. Якраз ці підсумкові доповіді, в яких роблено висновки з довгої спільної історії Польщі й України, виголосили українці. Може, це було випадком, а може, вислідом свідомого рішення організаторів. Але годі було позбутися враження, що тематика спільного минулого обидвох народів більшою мірою цікавить українські інтелектуальні кола на Заході, ніж польські. Може, треба це пояснити тим фактом, що Україна є в гіршому становищі, ніж сучасна Польща, може, тим, що польський народ за останніх років виявив подиву гідну відпорність на впливи і тиск російського комунізму, так що Польща стала вікном на Захід для України, як це кількакратно підкреслювано. На всякий випадок польський модель має вплив як на українців на Заході, так і на громадян України.

І ще одне загальне враження. Конференція, розглядаючи сукупність польсько-українських взаємин на протязі сторіч, накреслила їх як суцільну панораму, складену з тісно пов'язаних між собою елементів. Ці пов'язання випливають не конче з територіяльного зазублення, з того лише, що на протязі довгого часу Польща мала владу майже над цілістю українських земель. Пов'язання випливають також з факту розташування обидвох народів в даній частині Європи, що доводить до зазублення їхніх інтересів у протиставленні до інтересів інших держав. Було враження, що українські вчені глибше усвідомлювали нинішню спільноту інтересів, ніж польські. Але вони були також дуже свідомі, може, навіть перечулені (чому годі дивуватися), що на протязі сторіч польський елемент був сильніший. З приводу його багатогранної переваги українські вчені відстоюють думку, що

польський чинник поносить більшу відповідальність за катастрофи, які в минулому впливали на укладання спільних взаємин. Проте докладний розрахунок з минулим не був метою конференції. Її завданням було радше шукання тих елементів, які відігравали роллю не лише в минулому, але можуть мати велике значення і тепер. І тут українці ствердили однозначно, що оце вперше від часів Київської Русі Польща й Україна мають шанси справжнього діалогу на базі рівності з кожного погляду. Київська Русь була потужною державою з розвиненими торговельними пов'язаннями. Нинішня Україна диспонує великим промисловим і сировинним потенціалом. Польща є значною мірою залежна від української сировини (залізна руда, природний газ) і від багатьох промислових виробів. Промислову і технічну співпрацю утримують особливо інтенсивно басейни Сілезії і Донбасу. Отже не лише немає натеper у цій ділянці польської переваги, а скорше навпаки: Польща є значною мірою залежна від України.

Кілька слів про національні меншості. У Польщі натеper не залишилося нічого з українських земель. Проблема лемків і Лемківщини була широко порушена на конференції, як також ситуація поляків на Україні. Але ні ця, ні та проблема не могла дістати задовільного розв'язання, бо стверджено, що питання національних меншостей як у Народній Польщі, так і в радянській Україні не вирішують уряди у Варшаві чи в Києві. Все укладається в загальних рамках національної політики, яку провадить Москва.

Українські вчені не заперечують польських впливів і польської культури на формування окремішності України. Вони вимагають лише, щоб це було правильно зрозуміле й оцінене, а не було приводом до польських гордоців чи почуття вищости, на що в минулому є багато доказів. Франк Сисин з Гарварду говорив, наприклад, що польські впливи виявилися позитивно, оскільки українська культура їх перетравила і засимілювала. Але там, де ці впливи були надто сильні і доводили до заникну української культури, вони були наскрізь негативним явищем. Впливи польської культури діяли переможно на освічені і керівні верстви на Русі і довели до винародовлення української шляхти і князів. Але доповідачі підкреслювали, що коли йшлося про народ, то звичайно було навпаки: українська культура виходила переможно в контактах з польською народною культурою. На Україні цілі села польських поселенців українізувались і з польськості залишилося тільки віровизнання.

Дрослав Пеленський доводив, що на Україні панували засади права і що пошанування права, на відміну від московського самовладства, було загальне. Почуття правості стало прикметою українства, чого не можна сказати про росіян.

Церква на Україні є нині мученицькою Церквою. Берестейська

унія була колись каменем незгоди між поляками і православними українцями. Проте впливи римської Церкви загалом дали Україні багато. Єзуїтські школи вишколювали також визначних представників української політичної думки. Вони внесли фермент до православної Церкви, яка визволилася від задубіння і пережила добу відродження якраз на Україні. Релігійні впливи (чи то через унію, чи через відродження православ'я) довели до поглиблення різниць між Україною і Московщиною, де православ'я не скористало з тих животворчих впливів, а, навпаки, боялось і поборювало їх. З цього погляду на конференції панувала однозгідність. І здається парадоксом, що уніятська Церква, проти якої українці виступали навіть збройно, тому що вона нібито служила польським інтересам, тепер виявилася дуже сильним елементом у національній свідомості на Україні.

На конференції порушено також проблему прав людини і руху опору в Радянському Союзі. Клітини борців за права людини існують як у Росії, так і на Україні та в інших республіках Радянського Союзу. Але рух за права людини серед неросійських народів в'яжеться тісно з прагненням до національного самовизначення.

Панування Москви є головною проблемою українського народу. На сесії, присвяченій політичним питанням, обговорювано зміни, які відбуваються на Україні, в Польщі, в Росії, і зосереджувано увагу на тому, де є вирішальні пункти і від чого залежатимуть зміни в майбутньому. Якраз у цьому питанні зарисувалися різниці в поглядах. Одні обстоювали думку, що треба очікувати змін у радянському центрі. Вони будуть можливі щойно тоді, коли дозріють до них самі росіяни, зокрема партійний і державний апарати. У Радянському Союзі відбувається процес, який триватиме довго, він не зворотний і з упливом часу доведе до змін, якими скористаються і Польща й Україна.

Інші твердили, що відосередні сили в Радянському Союзі є такі потужні, що принаймні з такою самою правдоподібністю залежатиме від них майбутній розвиток подій, як і від процесів у центрі імперії. Були голоси, що якраз на Україні, з уваги на націоналістичні прагнення і великий господарський потенціал, відосередній рух може мати вирішальне значення, і від подій на Україні більшою мірою залежатиме майбутнє, ніж від подій у Москві. Ще інші звертали увагу на те, що в минулому зміни в царській Росії ставалися після невдач або поразок у закордонній політиці, і не треба виключати аналогічного розвитку подій і в радянській імперії.

У цій дискусії погляди були поділені цілком незалежно від національної приналежності дискутантів.

Якщо йдеться про історіографію, то дуже цікавим причинком

була доповідь Євгена Штендери. Він говорив про співпрацю між польським підпіллям і загонами УПА за періоду від 1945 до 1947 року. З польського боку йшлося про відділи ВІН (Вольность і неподлеглосьць). Ця співпраця виросла з попередніх контактів командування АК (Армії Крайової) львівського терену з УПА. Після розв'язання АК УПА нав'язала контакти з частинами ВІН і втримувала їх на протязі двох років. Ця співпраця була скерована проти нового ладу, що прийшов після окупації радянської армії.

Рамки цього звідомлення не дозволяють на ширше реферування тематики конференції. Зрештою, якщо порушені на конференції проблеми матимуть вплив на майбутнє наукове зацікавлення обидвох народів, запліднять політичну думку, то напевно відгомін цього дійде до слухачів у Польщі і на Україні.

Треба ще зробити підсумки вислідів конференції.

Багато аспектів конференції було подиву гідних: поперше факт, що загалом дійшло до її здійснення; подруге, що вона постала головне з української ініціативи; потрете, що її перебіг став великою маніфестацією взаємного розуміння і приязні. Наради відбувалися трьома офіційними мовами: англійською, польською й українською. Але були випадки, коли доповідач поляк говорив по-українськи і подібним жестом віддячувався українцеві, доповідаючи по-польськи.

На конференцію з'їхалися учасники і спостерігачі з далекої Європи, не говорячи вже про великий контингент українців і поляків з Канади і США. Зацікавлення не обмежувалося спеціалістами від польських, українських чи загалом східноєвропейських проблем. Приходили на доповіді професори математики, філософії, інженерії тощо, яких зацікавила тематика.

Автор цього звідомлення три рази не міг вгадати якої національності є доповідач. Ні прізвище, ні акцент не вияснявали справи, а підхід до теми був такий об'єктивний, що годі було ствердити, з якого погляду доповідач трактує проблему. У всіх трьох випадках, як виявилось, доповідачами були українці. І це також треба записати додатньо на кошт конференції й української науки, що вона диспонує вченими з таким калібром об'єктивності. Не треба ні на хвилину забувати, що на конференцію зібралися представники народів, які воювали між собою, змагаючися за дорогі обидвом народам землі. Серед них були особи, які в довоєнній Польщі сиділи у в'язницях, були позбавлені права на науку. Свою освіту вони часто муіли здобувати на чужині, на вигнанні. Це виявлялося мимоволі у розмові, і аж дивно, що ці переживання не залишили дотепер огірчення. Усе те було перетравлене і заглушене пізнішими переживаннями і терпіннями, яких народ ще більше зазнав у цьому сторіччі, ніж від поляків. І з цього досвіду в українців усвідомилося розуміння, що інтереси

України і Польщі сходяться і свої національні проблеми не розв'яже сам окремо ні той, ні той народ.

Після кількох днів вислукування спільної українсько-польської історії, а пізніше після довгого прочитування текстів доповідей (бож виголошені доповіді були тільки субстратом), складається враження, що спільність історії цих двох народів не є аж ніяк тільки антикварним спогадом.

Українські вчені висувають тезу, що польська політична думка і її відбитка в літературі була щодо України назадницькою, тобто задивленою в минуле. І навіть наставлені якнайбільше проукраїнськи, прогресивно і революційно польські діячі і письменники добачали спільне майбутнє через призму минулого. До першої світової війни, коли була мова про незалежну Польщу, брали до уваги взірці та історичні карти 1772 року. У такому контексті для українців залишалася роля русина, польського громадянина. За міжвоєнного періоду польська політична думка дозволяла бути українцям, але далі на Сході, там, куди не сягала польська влада. Натомість в обсягу польської держави влада не мала ясної постави, хібащо асиміляторську. Так довго, як поляки виконували політичну владу навіть над частиною українського етнічного простору, не могло бути мови про рівність обидвох народів у практичному сенсі. Українці були свідомі того, що поляки трактують їх як молодшого брата, якого треба вчити і ним опікуватися. Нарешті, усвідомлено, що причини цього взаємного почуття нерівності зникли повнотою. Показником цього була і конференція *Польща і Україна. Минуле і майбутнє*.

Тому, крім наукового, значення її є в тому, що вона висунула на поверхню і задокументувала процеси, які відбуваються в психіці польського й українського народів. А ці процеси — відштовхування думки від упирів минулого, щоб зосередити її на праці для майбутнього.

Якраз найважливішою була ця думка про майбутнє. Те, що сказано про минуле, те, що ділило і ранило, мало на меті не досягнення академічної сатисфакції з взірцево виконаної аналізи того чи того історичного процесу. Метою було з'ясувати ті чинники по обидвох сторонах, які за кількох критичних моментів історії унеможливили співпрацю Польщі й України. А унеможливаючи її, послабили одну і другу до тої міри, що у висліді їх перемогли сильніші сусіди.

І врешті останнє враження, яким я хотів поділитися з читачами. Ця з кожного погляду вдала конференція замикає дотеперішні розділи історії взаємин між обома народами і є передвісником нового.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

Лист Гелія Снегір'ова до редакції «Літературної України»

Пресова служба ЗП УГВР опублікувала 4 січня ц. р. поширений у самвидаві лист Гелія Снегір'ова до редакції Літературної України, датований 9 вересня 1977. Це відповідь на фейлетон "Альфонс", надрукований у цій газеті від 6 вересня 1977 за підписом невідомого у списках письменників Василя Павленка.

Підступний наклеп на Снегір'ова фейлетоніст уклав ледве туманно згадавши літературне дослідження Ненько моя, ненько і зовсім промовчавши листи Снегір'ова до уряду СРСР і президента Картера, натомість у багатьох варіантах обіграв твердження, ніби Снегір'ов "бездарний невдаха", що для літературних творів він скористався розповідями своєї дружини, а коли розійшовся з нею, то їй написати нічого не зміг. І позбавлено його звання письменника не з політичних міркувань, а "як такого, що потрапив до Спілки письменників випадково". Отож, і безпідставно він "криком кричить, що позбавлений прав і свобод". А проте, іронізує фейлетоніст, Снегір'ов живе не в Мюнхені, а в Києві, під охороною найсправедливішого закону, і його "не посадили в тюрму". Більше того, він на державному утриманні: одержує державну пенсію. Виходило, за фейлетоністом, не КГБ переслідує Снегір'ова, а він сам зловживає демократичними законами гуманної держави.

Видно, "органи", доручаючи В. Павленкові написати фейлетон, не поінформували його про свої дальші плани, і даремно він хизувався, що Снегір'ова "не посадили в тюрму". Посадили. Через два тижні після появи фейлетона, 22 вересня 1977 року.

Подаємо повний текст відповіді Снегір'ова за Пресовою службою ЗП УГВР.

Дорога Редакціє,
зворушений увагою до моєї скромної особи. Справді бо, не сумнівався, що *Літературна Україна* не забуде про мое п'ятдесятліття в жовтні цього року і гідно відзначить мій ювілей.

Вдячний за яскраву рекламу влаштовану на сторінках *Літературної України* громадсько-політичній моїй діяльності і

моєму творові про українських буржуазних націоналістів СВУ. Особливо приємне те, що слава розійдеться не тільки по просторах України, але хлюпне і за рубежі, де проживає немало шанувальників нашого високодостойного органу.

Вдячний також ідеологічним відділам КГБ і ЦК КП України, які своєчасно підказали Вам влаштувати цю рекламу. Дуже своєчасно, бо саме цими днями мене повідомлено, що *Патрони для розстрілу (Ненько моя, ненько)* на виході в українських зарубіжних видавництвах назустріч славному 60-літтю Великого Жовтня.

Прикро лише, що в опублікованому панегірику не знайшлося бодай би абзацу для освітлення моєї відмови від радянського громадянства з-за незгоди з новою Конституцією. У заяві Президії Верховної Ради СРСР я зокрема писав:

— Уся ваша конституція — брехня від початку до кінця.

Сподіваюся, що в наступних публікаціях до мого ювілею Ви зумієте виправити цю помилку і розповісте читачам про ще один ганебний вчинок "праведного християнина".

9 вересня 1977 року.

Щиро —

Гелій Снегірьов

Київ-33, Тарасівська 8, квартира 43.

Пост скриптум. Ледве не забув.

У наступних публікаціях до мого 50-ліття повідомте, будь ласка, що в 1956-57 роках ювілят завідував відділом публіцистики і художньої літератури у Вашому шановному органі. А потім, одержавши благословення достойних вихователів і все вище виростаючи над собою, попав у так звану номенклатуру ЦК і з відповідними характеристиками та рекомендаціями *Літературної України* і Спілки письменників сів у фотель головного редактора української студії хронікально-документальних фільмів і трудився на цьому відповідальному посту цілих сім років.

Г. С.

Звернення політичних в'язнів пермського табору

Група радянських політичних в'язнів з табору ч. 36 у Пермі вислала звернення до радянської делегації на Београдській конференції для перевірки виконання Гельсінкських постанов. Звернення підписали в'язні різних народів СРСР. Воно поширене в самвидаві. Передаємо його за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 16 січня 1978.

Правда не завжди однозначна. Люди у світі керуються різними цінностями, різними ідеалами. Політика і гуманізм — це не завжди синоніми, але є щось, чим керується цивілізований розум, що повинен привести до удосконалення нашого складного людського світу: це Правда добра, щастя і свободи кожного з нас на землі. Мир — це результат діалогу, — важкого, довгого, але діалогу...

А хто ви, що сьогодні сидите за столом переговорів у Београді? Чи шукаєте ви добра? Ні. Традиційні в'язниці для інакодумаючих і патріотів, для тих, які керуються в своїй поведінці загальнолюдськими моральними нормами, — є свідками вашої нещирости. Згадайте сьогодні тих з нас, які пережили сталінські табори, зберегли любов до своєї знищеної, колонізованої Батьківщини, які були арештовані вашими опричниками за слово правди, за небажання бути людьми без обличчя в багатомільйонній отарі. І сьогодні ми маємо мужність залишитися при нашій вірі, при нашому непримиренному ставленні до зла, варварства і лицемірства. Ми пройшли ваші попередні слідства і закриті суди; сьогодні ми позбавлені свободи і нормальних умов фізичного існування; нас годують гнилизною, таборові лікарі санкціонують наші муки в карцерах... Ви й досі залишилися варварами, лицемірами, злочинцями. Ви не хочете миру, не прямуєте до добра. Ваш діалог з цивілізованим Заходом — це бутафорія.

І сьогодні ми вважаємо нашим обов'язком сказати світові, який ще не знає колючого дроту політичного табору:

Будьте обережні! Ваші партнери в переговорах — це тюремщики, а не дипломати.

Басараб, Глузман, Гриньків, Демидів, Жукавскас, Зальмансон, Казачков, Калинець, Ковалів, Марченко, Монастирський, Мухаметшин, М'ятик, Плумпа, Сапеляк, Світличний, Слободян, Саркисян.

П. С. Знаючи з досвіду про безвиглядність посилати того роду звернення офіційними дорогами, ми й не вживаємо таких доріг.

МОЗАІКА

3 листопада 1977 помер в Торонто на 50 році життя визначний українсько-канадський маляр Василь Курилик. Мистець здобув велику популярність своїми зображеннями багатьох аспектів канадського життя, особливо таких, які були пов'язані з побутом прерій та ферм. Хоч Курилик змальовував у більшості світську тематику — як серії з життя різних етнічних та інших груп Канади — він також цікавився релігійною тематикою, з якої здійснив тільки частину із запланованих проєктів. До важливіших тематичних зацікавлень Курилика треба також зачислити краєвиди, в яких помітно дуже своєрідне відчуття простору. В найкращих творах Курилика вражає інтенсивність візії та прецизність зображення. Його твори знаходяться в багатьох визначних музейних збірках Канади, США й Європи.

У Києві помер на 77 році життя визначний український маляр Микола Глущенко. Мистець закінчив у 1924 році берлінську Вищу школу малярства та перебував деякий час поза межами України. Повернувшись на Україну, він був особливо активний у мистецькому житті. З раннях творів Глущенко помітно, що він був добре обзнайомлений з деякими ідеями західного мистецтва. Глущенко найчастіше зображував краєвиди, в яких вражає насичений кольорит та зацікавлення виразом руху. Деякі його пізніші праці, як ось серія безпредметних картин, віддзеркалюють зацікавлення чисто мистецькою проблематикою.

З початком осіннього сезону 1977 відкрилася в Нью-Йорку (136 Друга евню) нова галерія Об'єднання мистців українців в Америці (ОМУА). Добре освітлена, з просторими виставковими залами, ця галерія є тепер одним з кращих українських приміщень для виставлення мистецьких творів. Нова галерія започаткувала свій сезон виставкою картин Зеновія Онишкевича.

Від 27 листопада до 4 грудня 1977 відбулася в галерії ОМУА виставка картин Любослава Гуцалюка. Мистець виставив 36 краєвидів та натюрмортів, тільки малих форматів, які, він сказав, виконує для самодисципліни. В багатьох картинах помітне питоме Гуцалюкові вертикальне та горизонтальне фрагментування площин, яке мистець досягає накладанням або виглибленням фарб. Однак, найцікавішими на виставці були, мабуть, картини, в яких Гуцалюк відійшов від таких формальних засобів переділювання площин та зосередився на безпосереднішому зображенні тематики. В таких творах особливо переконливо вражала свіжість перцепції та композиційний баланс.

Мистецький сезон 1977-78 в Українському Інституті Америки в Нью-Йорку розпочався виставкою 50 праць Рема Багавтдина. Виставка, яку відкрито пресовою конференцією 30 вересня м. р., тривала до 16 жовтня.

Від 22 до 30 жовтня 1977 відбулася в УІА виставка Марти Гірняк-Воевідки. Виставку і прийняття влаштувала секція дружин українських лікарів у Нью-Йорку.

Впродовж листопада до 12 грудня м. р. в УІА проходила збірна виставка праць членів Українського Інституту Америки та гостей. Виставка охоплювала 45 картин та 8 скульптур.

Від 18 грудня 1977 року до 9 січня 1978 в УІА відбулася виставка сучасної української графіки. У виставці взяли участь 20 мистців, експонуючи праці в техніках літографії, шовкодруку, лінорізу, дереворізу та офорту.

А.О.-П.

Суспільно-інтелектуальне середовище

Г. Шевченка

Григорій Марахов. Т. Г. ШЕВЧЕНКО В КОЛІ СУЧАСНИКІВ.
СЛОВНИК ПЕРСОНАЛІЙ. Київ: в-во художньої літератури "Дні-
про", 1976. 150 стор.

Складається враження, що автор працював над цією книжкою насамперед для того, щоб вказати на багато архівних джерел і таким чином дещо розширити обрії шевченкознавства. В книжці є вказівки, де знаходяться ці архівні матеріали. Це основна заслуга Марахова.

Автор лише дуже побіжно знайомить читача із змістом архівних скарбів, інколи декількома словами або одним реченням. Але і ця стриманість вказує на важливість згаданих у книжці першоджерел. Уже давно вони повинні бути опубліковані окремими виданнями, стати важливою ділянкою наукової літератури про історію України, але через несприятливі політичні обставини тримаються під замком і є малодоступними навіть для фахівців-дослідників. Наприклад, у відомостях про Олександра Кістяковського (1833-1885) згадується його щоденник (в оригіналі "дневник") і праця Дмитра Багалія "Доклад о рукописных дневниках А. Ф. Кистяковского". Легко здогадуватись, які важливі для науки обидва ці тексти.

У вступі Г. Марахов згадує Харківське й Київське таємні товариства. У відомостях про Петра Завадського (1838 — близько 1879) сказано, що він "брав участь у створенні Харківського таємного товариства, що обрало його секретарем і скарбником". Завадський разом з іншими особами "написав статут (цього) таємного товариства". Це щось нове. Що це за Харківське й Київське таємні товариства? В якій історичній літературі є про них відомості? Чи є окремі радянські праці про ці товариства? Яких українських діячів, як засновників Харківського і Київського таємних товариств, мав на увазі Г. Марахов?

Текст книжки калічать різні обов'язуючі в Радянському Союзі догми. Одна догма змушує представляти Т. Шевченка учасником загальноросійського революційно-демократичного руху, а не як суто національного українського діяча. Як мотто до книжки, взято цитати з Маркса, Енгельса і Леніна, щоб поставити в центр уваги М. Чернишевського, як "главу революційної партії".

Між 120 і 121 сторінками подано тридцять один портрет. Не подумайте, що серед них ви знайдете найближчих людей Т. Шевченка — П. Куліша, М. Костомарова, В. Білозерського, М. Максимовича. Їхніх

портретів узагалі немає в книжці. Галерію портретів відкривають Герцен, Огарьов, Чернишевський, Добролюбов, Писарєв. Вони поставлені впереді лише тому, що росіяни. Але не в цьому головна біда. Всі вони мають дуже побіжне відношення до особи Т. Шевченка. В шевченкознавство, зокрема в радянське шевченкознавство, вони потрапили досить пізно, тоді, коли поширилася фальшива політична теза про близькість і навіть єдинокривність російського і українського народів. Радянські автори приклали багато зусиль, щоб "заднім числом" зблизити, "поріднити" Шевченка з Чернишевським. Немає ніяких доказів, що вони були навіть знайомі. Це не заважає радянським ідеологам робити з Шевченка учня і послідовника Чернишевського.

Останніми роками в радянських публікаціях Кирило-Методіївське братство перейменовано в товариство, штучно вигадано двоє крил цього братства — ліве і праве. Шевченко, звичайно, належав до лівого крила, Костомаров і Куліш — до правого. У відомостях про Костомарова сказано, що "Костомаров і Шевченко розходилися у принципових питаннях". Мета таких фальсифікацій — не допустити думки, що колись був, є і може бути окремий, незалежний від російського, український національно-державний світогляд.

Калічать текст і різні ярлики. Звичайно, в минулому здобували освіту і ставали національними діячами переважно вихідці з заможніших прошарків населення. Щоб якось "реабілітувати" їх тепер в очах "пролетаріату", в їхні біографії вклеюються ярлики: "маломаетний дворянин", "дрібномаетний дворянин" і, що найкраще, — "збіднілий дворянин".

Також за допомогою довільних ярликів визначається діяльність, оцінка і світогляд поданих у словнику персоналій діячів. Найкраще з радянського погляду, коли їх іменують революційними демократами, трохи гірше, коли просто демократами. Буржуазний ліберал — це зовсім погано, бо буржуазні ліберали — це вже майже вороги. В найгіршу категорію потрапив П. Куліш, якого зарахували просто до буржуазного напрямку. Можливо, що щоденник О. Кістяковського, про який була згадка вище, не опубліковано до цього часу тому, що автор "дотримувався буржуазно-ліберальних поглядів" і з волі радянських ідеологів не потрапив у категорію розхвалюваних революційних демократів.

У словнику персоналій є відомості про Михайла Остроградського (1801-1862). Російські радянські джерела називають його просто російським ученим. Г. Марахов називає його "видатним математиком, академіком петербурзької Академії наук". Як відомо, Остроградський був у дружніх стосунках з Т. Шевченком, народився на Полтавщині, був свідомим українцем. Г. Марахов цитує Шевченка, який називає Остроградського своїм земляком. І все ж у радянських авторів не повертається язик, щоб назвати Остроградського українцем.

Г. Марахов у вступі зазначає, що в своїй праці він подає

характеристику "суспільно-інтелектуального середовища Т. Г. Шевченка". Дійсно, в книжці подано багато імен і багато джерел, серед яких є немало цілком нового.

Кваліфікований читач легко розбереться, де в цій книжці наука, а де фальсифікації і тенденції. Не зважаючи на вказані хиби і дивацтва, зумовлені політичними обставинами, у своїй основі праця Г. Малахова — позитивний вклад у шевченкознавство.

Л. Лиман

Книжка, що свідчить про занепад театрознавства

Юрій Смолич. ПРО ТЕАТР (збірка статей, рецензій, нарисів). Упорядкування, бібліографія та післямова М. Лабінського. Київ: в-во "Мистецтво", 1977. 216 стор.

Про цю книжку можна було б зовсім не згадувати, якби ім'я упорядника Миколи Лабінського не привело на згадку його ж попередню працю (спільно з Галиною Довбищенко) про виставу Леся Курбаса *Гайдамаки* (*Поєма народного гніву*, Київ: в-во "Мистецтво", 1972). Знайомство з цією останньою справою приємне враження. М. Лабінський говорив там не тільки про те, що Л. Курбас виявив у ній себе як талановитий експериментатор, але спромігся відверто висловитися, що *Гайдамаки* Л. Курбаса можна поставити вище російської вистави *Фуенте Овехуна* Льюпе де Вега в Київському театрі М. Соловцова (рижисер К. Марджанов) і що застосований Курбасом принцип діючого хору для передачі тексту від автора через двадцять років уважався новаторським у п'єсах російських драматургів В. Вишневського та О. Арбузова... І тому, коли з'явилася за його ж упорядкуванням книжка Ю. Смолича *Про театр*, була надія почути щось цікаве...

На жаль, довелося розчаруватися. Єдиним досягненням у ній є додана в кінці бібліографія (за роками) праць Ю. Смолича про театр і драматургію, на яку колись зможе орієнтуватися поважний дослідник театру. Про те, що книжка Ю. Смолича *Про театр* може бути використана як наукове джерело, шкода й думати. Рецензії Ю. Смолича на вистави "Березоля" зазнали жорстокої "операції" редактора В. Кордуна. Пощо було вводити до книжки його рецензії на *Пролог* (текст Л. Курбаса й С. Бондарчука) чи *Король бавиться* (В. Гюго), коли там зрізане все, що стосувалося аналізу головних характерів царя Миколи II чи Трібуле у бездоганному виконанні Йосипа Гірняка? У розповідях про харківський Червонозаводський театр зовсім оминено такі вистави Олександра Загарова, як *Розбійник Кармелюк* Л. Старицької-Черняхівської чи *Гріх* В. Винниченка. Правда, *Розбійник*

Кармелюк згаданий (стор. 23), але як п'єса... С. Васильченка, який має драму на цю ж тему, але вона просто називається *Кармелюк*. У статті про Театр ім. Франка там сказано, що *Пригоди Швейка* (за Я. Гашеком) оформляв... М. Ердман (стор. 60). Отже, поставлено ім'я російського драматурга Миколи Ердмана, замість його брата, артиста-декоратора Бориса Ердмана. Вся книжка написана з максимальним намаганням підняти як можна *вище* постать Маріяна Крушельницького й затушувати його великого вчителя Л. Курбаса. Навіть статтю Ю. Смолича про Крушельницького поміщено першою, а про Курбаса на самому кінці...

Книжка Ю. Смолича *Про театр* (в упорядкуванні М. Лабінського) яскраво свідчить, як знизилась об'єктивність дослідів театрознавства за п'ять останніх років. Гобто з часу, коли з'явилася книжка того ж упорядника *Поєма народного гніву* ...

Валеріян Ревуцький

Книжка про важливі проблеми української сучасности

UKRAINE IN THE SEVENTIES. Papers and Proceedings of the McMaster Conference on Contemporary Ukraine, October 1974. Edited by Peter J. Potichnyj. Oakville, Ont.: Mosaic Press, 1975. X. 355 pp.

УКРАЇНА СІМДЕСЯТИХ РОКІВ. Доповіді й повідомлення на конференції в МекМастер університеті про сучасну Україну, жовтень 1974. Редактор Петро Потічний. Оквіл, Онт.: Мозаїк Пресс, 1975. X. 355 стор.

25-27 жовтня 1974 року відбулася в МекМастер університеті в Гамілтоні (Канада) конференція, присвячена Україні сімдесятих років. Конференція викликала широке зацікавлення (разом з доповідачами в конференції взяло участь 400 осіб) й відгуки. Коли мова про зовнішні ознаки, то помітна ця подія, поперше, тим, що вперше на американському континенті відбулася конференція, присвячена повнотою й виключно українській тематиці, організована північноамериканським (у цьому випадку канадським) університетом, фінансована Канадською радою (Canada Council). Незвичайною була й участь доповідачів та запрошених офіційних коментаторів, бо виступали на конференції 37 відомих українських і не українського роду вчених спеціалістів з різних ділянок з Англії, США й Німеччини.

Надзвичайно скоро, вже в червні 1975 року, появилася друком обговорювана тут книжка, яка містить доповіді та виступи запрошених коментаторів на згаданій конференції. Редактор книжки — Петро Потічний, професор політичних наук МекМастер університету. Професор

Потічний раніше організував низку інших конференцій цього ж університету, присвячених питанням Радянського Союзу та Східної Європи.

Завданням цього збірника, як і самої конференції, було подати не так цілісний і повний образ соціально-політичного сьогодні України, як радше вказати на окремі важливі теми й проблеми та на ступінь їхньої сьогоднішньої дослідженості й оцінки, як також удоступнити багатство зібраного матеріялу, кочного для дальших студій.

Коло питань і проблем, представлених у книжці, таке широке, що автор рецензії потребував би незрівняно ширших знань, щоб критично оцінити й посутньо висловитися щодо всіх порушених питань. Тому, за незначним відхиленням, автор цих рядків обмежується тільки загальним оглядом збірника.

Зміст книжки творять такі розділи й статті: *Розділ I. Розвиток природних ресурсів*. А. С. Романюк і І. Словіковська: "Невідновні (мінеральні) ресурси України" (коментатор В. Н. Мацьків); Ярослав Головач: "Ліси України: їхня історія і теперішній стан" (коментатор Брентон Барр [Brenton Barr]). *Розділ II. Економіка*. Всеволод Голубничий: "Сучасний стан кібернетики й економічне плянування на рівні республіки" (коментатор А. Каценелінбойген [A. Katsenelinboigen]); Ігор Стебельський: "Сільське господарство — проблеми спеціалізації й інтенсифікації та їхні перспективи" (коментатор Петро Воробей). *Розділ III. Соціологія і демографія*. Олекса Смиренко: "Сучасні соціологічні досліди на Україні" (коментатор Всеволод Ісаїв); Роберт А. Луис [Robert A. Lewis], Ричард Г. Ровленд [Richard H. Rowland], Ралф С. Клем [Ralph S. Clem]: "Зріст і розподіл українського населення в Росії та Радянському Союзі в 1897-1970 роках". *Розділ IV. Не-українські національні групи*. Зві Гітельман [Zvi Gitelman]: "Соціальна й політична роля євреїв на Україні" (коментатор Іван Лисяк-Рудницький); Роман Шпорлюк: "Росіяни на Україні та проблема української ідентичности в СРСР". *Розділ V. Партія, держава, суспільство*. Джон Н. Газард [John N. Hazard]: "Статус Української РСР в радянській федерації" (коментатор В. С. Тарнопольський); Ярослав Білінський: "Комуністична Партія України після 1966"; Борис Левицький: "Керівні партійні органи на Україні"; Ярослав Пеленський: "Шелест і його доба в Радянській Україні (1963-72) — відродження контролюваного українського автономізму"; Джуліян Бирч [Julian Birch]: "Природа і джерела дисидентства на Україні" (коментатор Богдан Р. Бошюрків). *Розділ VI. Українські студії на Заході — проблеми й перспективи*. (Про окремі аспекти названої теми виголосили доповіді: Іван С. Решетар, Джон А. Армстронг [John A. Armstrong], Омелян Пріцак, Юрій С. Н. Луцький і Константин Біда).

Серед багатьох американських і канадських збірних праць, що появляються у висліді численних наукових конференцій, симпозіюмів та семінарів з ділянки східноєвропейських студій, ця праця посідає

помітне місце своїм вкладом у вивчення предмету. Характеризує її передусім новина не тільки загальної теми конференції, але також і великої більшості окремих тем і матеріялу, з одного боку, а з другого новий підхід й інтерпретації старого й новішого матеріялу до тем чи ділянок, які в тій чи іншій мірі порушувалися в наукових працях раніше.

Переглянувши бібліографію західномовних праць з ділянки економіки України за 1919-75 роки, легко ствердити, наприклад, що статті перших двох розділів книжки цілком нові або цілком по-новому поставлені в них питання й теми, це новий матеріял у цій ділянці. Але не тільки новою, а щобільше, мабуть, єдиною в цьому роді статтею є дослідження Романюка-Словіковської не лише в західномовній, але також і в українській і російській літературі, бож багатіюшу радянську літературу з цієї ділянки, яка (література) мусить бути в згоді з кожночасною лінією партії і тому не ухиляється від пропаганди і вигаданих фактів, — трудно порівнювати з науковим дослідженням Романюка-Словіковської. (Це не стосується таких ділянок радянської науки, як агрохемія, агрокліматологія, дослідження ґрунтів і т. п., до яких пропаганди й партійної ідеології в 1970-их роках уже не додають).

Те, що сказане про працю Романюка-Словіковської, треба сказати й про цінне й з великою повнотою опрацьоване й представлене дослідження Я. Головача про стан лісового господарства на Україні та про статтю І. Стебельського про проблеми й перспективи спеціалізації й інтенсифікації в сільському господарстві України.

Стаття покійного Всеволода Голубничого також і нова, і щонайменше в західній літературі єдина про стан кібернетики й економічного планування господарства на рівні республіки.

У розділі, присвяченому соціології, О. Симиренко представив докладний критичний огляд неуривабливого стану соціологічних дослідів на Україні. Разом з коментарем В. Ісаїва цей розділ дає читачеві вгляд у стан і проблеми цієї ділянки на Україні. Цікавою є спроба чотирьох американських вчених насвітлити зростання і розподіл українського населення в Росії й пізніше в СРСР у 1897-1970 роках.

Розділ про державу право й суспільство — це ділянка, з якої є вже поважна українська й неукраїнська література. А проте й тут багато нового матеріялу. Хочеться зокрема звернути увагу на працю Я. Білінського із пильно і систематично зібраним та проаналізованим матеріялом про зміни в членстві й керівництві Комуністичної партії України протягом 1966-74 років, включно з змінами на посту першого секретаря партії. Стаття Б. Левицького містить багатий, трудно приступний, а для дослідника конечний матеріял про партійні органи, органи фактичної влади на Україні. Коли мова про статтю Я. Пеленського про усунення П. Шелеста, треба дивуватися, що ця праця дотепер не викликала дискусії й обміну думок. Це перша аналітична й оціночна стаття про Шелеста, його політику і його добу на Україні. Написана вона на великому фактичному матеріялі і безпосередніх спостереженнях під час

перебування автора в Радянському Союзі, зокрема на Україні. Читач помітить деяку відмінність у наголосах при оцінці причин падіння Шелеста і ще більше в оцінці Шелеста як особи, політика й українця, поданої Білінським і Пеленським у тій самій книжці. Все це, включно з піднесеним Пеленським питанням про ставлення Шелеста до українського дисидентського руху, безперечно цікаве й варте окремого, ширшого обговорення на науковому, але також і на серйозному публіцистичному форумах.

Розділ про проблеми й перспективи українознавчих студій на Заході — це властиво резюме думок і поглядів п'ятох вчених про різні аспекти цієї теми. Зі всіма варто й треба познайомитися, починаючи з найширшої своїм засягом статті Івана С. Решетаря.

Майже всім подібним збірникам притаманна певна строкатість поміщеного матеріалу і деяка нерівність в опрацюванні окремих тем. Помітне це і в цьому збірнику. Надруковані побіч праці Дж. Газарда з Колумбійського і Романа Шпорлюка з Мічигенського університетів є цьому доброю ілюстрацією. Стаття Дж. Газарда про статус України в радянській федерації, хоч і помітна в ній ерудиція автора, — це радше довша промова, в якій наведено менше окремих фактичних даних, подано менше зіставлень, порівнянь і детальної аналізи, а більше узагальнень, спостережень і рефлексій. Крім того, хоч сам автор правник, його стаття краще підходить до сфери політичних наук, ніж до права. Є для цього, щоправда, певне виправдання, бо основою усіх сфер радянського державного життя є воля комуністичної партії, тобто політичного фактора. У праці Р. Шпорлюка про росіян на Україні та про проблеми української ідентичности, як сам наголовок показує, йдеться про дві проблеми, які автор розглядає на історичному тлі. Насичена ця праця багатством поданих даних і відомостей, які можна зібрати й опанувати тільки тоді, коли хтось протягом років з умінням і систематично слідкує за процесами і станом національної й політичної свідомости населення та за його способом заявляти про себе, як також за російською політикою й поведінкою на Україні чи стосовно України. Переплітаються тут демографічні, політичні й соціологічні аспекти досліджуваних питань. Слідкуючи за аналізою автора, читач дістає незвичайний вгляд у складний образ стану національного посідання українців на Україні, вгляд у значення присутности майже десятиох мільйонів росіян на Україні і значення їхнього розміщення. При тому не менш цікавою є спроба автора подивитися на те, які є можливості розв'язки цієї складної проблеми в її політичному й територіальному розрізах. Правда, розміром праця Р. Шпорлюка удвічі більша від статті Дж. Газарда, але своєю насиченістю, стислістю й специфікою вона викликає враження, ніби вона в кілька разів більша.

Не однакові, звичайно, й коментарі до основних статей. Так, наприклад, коли коментар В. С. Тарнопольського до есею Дж. Газарда витриманий на рівні багатьох коментарів, роблених на інших

конференціях, про коментар Івана Лисяка-Рудницького до статті Ц. Гітельмана (про соціальну і політичну роль євреїв на Україні) треба сказати, що він не звичайний. Оскільки українсько-єврейські відносини, а часто й інші міжнаціональні відносини у нас, як, зрештою, і в інших народів, — це чутлива і вразлива матерія, треба тут зауважити, що авторове наświetлення різних боків цього питання суворо без знижки в якийнебудь бік і при тому в підкреслено добрій формі — це рівночасно цінний вклад і добрий взірець. Коли ж мова про коментарі взагалі, то треба сказати, що рішення редактора включити в збірник не тільки основні статті, але й коментарі було щасливе. Читач дістає з одного боку, новий додатковий матеріал, а з другого — іншу інтерпретацію фактів і явищ та часто іншу, додаткову перспективу.

Менш щасливою вийшла технічна редакція книжки, бо тут впадає в око низка технічних хиб. Щоправда, деякі з них хоч і дратують, але поза тим більшого значення не мають. Сюди належить неухважна коректа з численними друкарськими помилками та непослідовність транслітерації кириличних текстів, переставлення дат у таблицях і т. п. Гірше з поданням деяких бібліографічних довідок в англійському перекладі, а не в оригінальній мові джерела (стор. 281) та подання прізвища особи без імені чи навіть ініціалів (стор. 113). Здається, що основною причиною цих і подібних технічних вад був поспіх бачити книжку чимскорше надруковано. А шкода, бо вже сьогодні, а тим більше за кілька літ те, що книжка вийшла на місяць чи два скорше або пізніше, не грає і не гратиме жодної ролі.

Загально про книжку треба сказати, що вона вносить багато нового в науковий обіг, зокрема коли мова про соціально-політичне коло питань і проблем України наших днів, як також заторкує важливі проблеми й перспективи українських студій, головне в Канаді й США. Уміщений у книжці матеріал — вислід праці відомих спеціалістів — без сумніву і в значній мірі спричиниться до дальших досліджень соціально-політичних процесів найновішого періоду історії України. Та важлива ця книжка не тільки для дальших дослідів, для дослідників-спеціалістів, але й для людей, яких серйозно цікавить політична й журналістична робота; для них ця книжка послужить як конечний засіб поширення й усучаснення знання, як новий інтелектуальний заряд.

Осип Данко

**ОЛЕСЯ БЕРДНИКА ЗВІЛЬНИЛИ З В'ЯЗНИЦІ.
ІГОР КАЛИНЕЦЬ СПРОСТОВУЄ В. ЗАХАРЧЕНКА**

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР), 18 січня 1978. 12 грудня м. р. органи КГБ арештували голову Української Гельсінкської групи Олеся Бердника. Тоді теж арештували двох інших членів — Петра Вінса і Левка Лук'яненка. Згідно з вістками, що тепер наспіли, Бердника звільнили по 15-ох днях зтяжних переслухань. Тиждень пізніше випустили з КПЗ у Дарниці Петра Вінса, де він вів голодівку. КГБ продовжує переслухання різних громадян, а поодинокі члени Групи є під постійним його наглядом і цькуваннями.

Серед самвидавних документів, які тепер ходять по руках в Україні та недавно дісталися на Захід, є заява Ігоря Калинця до Г'УІТУ (Главное управление исправительно-трудовых учреждений), з копією до редакції *Літературної України*. Калинець домагається, щоб йому та іншим в'язням ВС 389/36 в Пермській області дали конечну лікарську допомогу. Він нав'язує до листа до редакції (тієї ж газети) В. Захарченка з 16 липня м. р., в якому той запевняє, що в'язні користуються якнайкращою медичною опікою. В. Захарченко був засуджений у 1972 році на 5 років ув'язнення за "антирадянську пропаганду й агітацію" і перебував у пермському таборі ВС 389/35, але він заломався, "покаявся", і його звільнили в 1976 році, бо, мовляв, його батьки, "старі віком колгоспні пенсіонери звернулися до Верховної Ради УРСР з клопотанням про помилування". Після того *Літературна Україна* надрукувала листа В. Захарченка п. н. "Право бути чесним", в якому він, накидаючися на своїх недавніх друзів І. Світличного, З. Антонока, І. Калинця, С. Глузмана та інших, розхвалив "медичну допомогу" в таборах. Про своїх колишніх товаришів недолі Захарченко писав:

"Як потопаючий за соломинку, ці, з дозволу сказати, «борці» (вони теж іменують себе «дисидентами») хапаються за найменший привід, а коли немає ніякого приводу, то штучно створюють його, аби ще й ще раз впливти на каламутні хвилі буржуазних радіопередач, аби заявити про себе за кордоном, зажити собі слави «політичного» капіталу".

Далі він писав, що "ця група навіть вдається до фабрикування безпідставних заяв у різні інстанції, інтерв'ю, «відкритих» листів до вигаданого друга на волі тощо. Ці «документи» буквально висмоктується з пальця. Наприклад, кілька разів писались заяви в різні інстанції про те, що в цій колонії начебто погане медичне обслуговування. Але насправді це не так. Поруч з ВТК-35 є двоповерхова лікарня, куди засуджених, які захворіли, кладуть аж до

повного одужання. У зоні є медчастина, де вранці й увечері приймає лікар і протягом усього дня чергує медсестра, кілька днів на тиждень приймає зубний технік, хворим подається медична допомога, видаються безплатно ліки. Під час мого перебування в колонії в лікарні було зроблено кілька серйозних операцій. Зокрема складну операцію на шлунку зробили засудженому І. Смирнову, операцію усунення грижі — І. Кандибі. Ці операції, як і інші, пройшли вдало. Такі ретельні факти”.

Ці ”ретельні факти” спростовує Калинець. Він пише:

”З 1 квітня до сьогоднішнього дня я перебуваю в колонії ВС 389/36 ГУУГУ при Пермському облвиконкомі. Я, як і численні мої співв'язні, давно і даремно добиваємося від адміністрації колонії дати необхідну стоматологічну допомогу. Ми звертаємося до лікаря колонії усно і до різних інстанцій на письмі, — і завжди без результату. В той самий час радянська преса містить на своїх сторінках матеріали, сперті нібито на достовірних фактах про прекрасну медичну обслуговування в системі радянських політичних таборів. Так у газеті *Літературна Україна* з 16 липня 1977 року опубліковано лист колишнього політв'язня В. Захарченка, де наведено подібного роду «факти». Прошу Вас забезпечити в'язнів колонії ВС-389/36 стоматологічною допомогою згідно з сюжетною лінією опуса Василя Захарченка, який нині працює в жанрі пенітенціарної фантастики, трактованої як соціалістичний реалізм”.

25 липня 1977

Ігор Калинець

ОЛЕКСА ТИХИЙ У МОРДОВСЬКОМУ КОНЦТАБОРІ

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР), 27 січня 1978. З СРСР наспіла вістка, що член Української громадської групи для сприяння виконанню Гельсінкських угод Олекса Тихий перевезений до Мордовського табору ч. 1.

Олексу Тихого, як відомо, судили в м. Дружківці, Донецької області, разом з Миколою Руденком за статтю 62 КК УРСР (анти-радянська агітація і пропаганда). Тихого засудили 1 липня 1977 року, як рецидивіста, на десять років позбавлення волі і п'ять років заслання.

3 міжнародної преси

Румунський дисидентський письменник Павло Гома, який одержав дозвіл на виїзд до Франції і прибув туди в листопаді 1977 року, розповів, що понад 4 000 шахтарів було звільнено з праці в наслідок страйку, який відбувся восени 1977 року в Румунії. Гому переслідували від 1970 року за його літературну творчість і, як він заявив у Парижі, після останнього арешту 1 квітня 1977 його побив фізично заступник міністра внутрішніх справ Румунії Нікола Плесіта (*Японський Таймс*, 26 листопада 1977).

Радянський тижневик *Новое время* надрукував статтю проти еспанської комуністичної партії. Англійський переклад статті поширювало в Москві пресове агентство ТАРС. *Новое время* обвинувачує заступника голови еспанської компартії Мануеля Азкарте, що він заявив: "Ми, еспанські комуністи, відкидаємо концепцію марксизму-ленінізму. Ми вже давно переконані, що багато аспектів ленінізму є перестарілі, і ми не вважаємо, що марксизм є якоюсь абсолютною правдою". *Новое время* підкреслює, що того роду декларації будуть вітати всякі антикомуністичні сили (*Нью-Йорк Таймс*, 12 січня 1978).

Литовська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод виготувала шість нових документів, які продісталися на Захід. Документ від 17 липня 1977 — це огляд теперішньої ситуації в Литві, однак подає також історичний перегляд подій, а саме, — насильне включення Литви до СРСР 1940 року, постійний русифікаторський тиск на населення, знищення релігійного життя, пам'яток культури й постійне переслідування опозиційних елементів. Документ ч. 7 (від 26 травня 1977) розкриває спробу КГБ створити дисидентську групу в Естонії. Там описано, як майор КГБ Альберт Молок звернувся до колишнього естонського політв'язня Еріка Удама з пляном створити дисидентську групу в квітні 1977 року. Молок пропонував нав'язати контакти групи з американськими дипломатами в Москві і обіцяв пів мільйона рублів на діяльність такої групи. Коли Удам відмовився і сказав, що краще нав'язати контакти з фінляндцями, — Молок відповів, що вони хочуть мати зв'язок тільки з американцями, і пропонував Удамові 250,000 рублів, щоб почати акцію. Удам остаточно відмовився.

Документ ч. 8 (від 2 червня 1977) є зверненням переслідуваного російського баптиста з Литви, Віктора Василева. Документ ч. 9 описує переслідування колишніх литовських політв'язнів, ч. 10 подає деталі про арешт Валіса Гаявскаса, документ ч. 11 інформує про переслідування естонця Енна Гартова, документ ч. 12 розкриває психіатричне переслідування литовця Алгердиса Зіпре (*Елта прес*, січень 1978).

Відкриті листи арештованого українського письменника Гелія Снегирьова до Леоніда Брежнєва і президента США Дж. Картера появилися німецькою мовою в журналі *Вельтбільд*, ч. 1, січень 1978.

У Західній Німеччині існують 142 крайньо-праві організації з членством приблизно 18,300 людей. На урядових постах працюють 533 урядовці, яких підозрюють у членстві в таких організаціях. Ці числа опублікувало в 1976 році Федеральне бюро для збереження конституції в Німеччині. Є також серйозні показники, що в Німеччині зростає антисемітизм. В Ганновері недавно були розповсюджені в кінотеатрах летючки з написами "Не купуйте в жидів". Антисемітські настрої поширені теж у деяких частинах Франції (*Нью-Йорк Таймс*, 17 січня 1978).

У Східній Німеччині поширюється програмовий документ "Союзу демократичних комуністів Німеччини" — опозиційної групи, яка діє нелегально. В цьому документі, між іншим, написано, що Союз є "проти однопартійної диктатури, яка є диктатурою кліки секретарів і політбюро; проти диктатури пролетаріату, що є диктатурою бюрократії над пролетаріатом і над усім народом; за багатопартійність, бо свобода — це завжди свобода для інакодумачих; за незалежний парламент, створений вільним рішенням виборців; за незалежний найвищий суд, де кожний громадянин може подати скаргу проти зловживання влади..." (*Свобода*, 12 січня 1978).

Міжнародна Амнестія проголосила список ув'язнених у СРСР лікарів — в'язнів совісти. В цьому списку є такі українці: д-р Семен Глузман (український єврей), д-р Михайло Ковтуненко (як стало відомо після публікації цього списку, д-ра Ковтуненка мали звільнити після його покаяння), д-р Микола Плахотнюк та Іван Сук (викладач Донецького медінституту). (*Нью-Йорк Таймс*, 29 листопада 1977).

У норвезькому щоденнику *Афтенпостен* від 4 липня 1977 появилася редакційна стаття про українське питання і Гельсінкський договір. У тій же газеті надруковано 2 липня 1977 статтю про заяву генерала Петра Григоренка в оборону засуджених членів Української гельсінкської групи Миколу Руденка і Олексія Тихого. 6 липня 1977 норвезька газета *Моргенбладет* надрукувала на першій сторінці вістку про засуд Миколи Руденка і Олексія Тихого, покликаючися на Міжнародну Амнестію в Лондоні. 18 травня 1977 в цій газеті появилася рецензійна стаття Миколи Радейка про книжку журналіста Мортена Удгардза про СРСР. Радейко також написав в *Афтенпостен* 25 жовтня 1977 статтю про виступи Андрія Синявського і Владіміра Буковського в Норвегії. 29 квітня 1977 *Моргенбладет* помістив велику статтю про Оксану Мешко та її ув'язненого сина Олександра Сергієнка.

У Вільні, столиці Литовської РСР, дійшло 10 жовтня 1977 до заворушень після футбольних змагань між місцевою командою і російською. Литовська команда виграла змагання і публіка, переважно молодь, почала викрикувати: "Росіяни, вертайтесь додому". Опісля почалися вуличні демонстрації. Були вибиті вікна, знищені автомашини. Вістку про заворушення передав на Захід Александр Подрабінек, молодий дисидент з Москви. Він побував у Вільні та розмовляв з учасниками демонстрації, які розказали йому, що антиросійські вигуки можна було почути на телебаченні і що під час демонстрації були вислані військові частини до важливіших пунктів у столиці. (*Дагенс Нігітер*, Швеція, 31 жовтня 1977).

3 життя українців у світі

У нью-йоркській газеті *Новое русское слово* появилася 2 жовтня м. р. рецензія Міхаїла Гольдштайна п. н. "Книга о композиторе Максиме Березовском" на книжку Василя Витвицького *Максим Березовський. Життя й творчість*, видану 1974 року в Джерсі Сіті, 94 стор., з приводу 200-літніх роковин від дня смерти українського композитора. Автор рецензії завважує, що в СРСР досі не появилася ні одна науководослідна праця про творчість Березовського, та пригадує, що праці композитора знаходяться в архівах і їх не передруковують, хоч про це вже писалося на сторінках радянської преси. На думку Гольдштайна, книжка Витвицького — це єдина до цього часу солідно опрацьована

праця про музичну творчість Березовського, при чому, каже він, автор зібрав увесь матеріал, користуючися виключно джерелами на Заході, тоді коли радянські музикологи не спромоглися на щось подібне, дарма що мають під рукою доступні архіви. Рецензент жаліє, що укладачі західних і радянських музичних енциклопедій не відмітили появу книжки Витвицького, та питає московського патріярха, як і чим відзначено 200-річну дату смерти композитора церковних творів. Гольдштайн пише, що книжка "дає можливість заглянути в одну з важливіших сторінок історії російської й української церковної музики, в історію нашої вітчизняної музичної культури другої половини 18 століття".

■

Від 11 до 14 серпня м. р. відбулася в Чикаго чергова міжнародна конкурсова вистава експонатів, організована членами Товариства колекціонерів орденів та медалів в Америці (Ordens and Medals Society of America). Мотго вистави було "25-річчя коронації Єлисавети II, королеви Англії" і завдяки цьому були присутні на виставі представники дипломатичного корпусу, як і велике число публіки. Із закордону брали участь у конкурсі колекціонери з Англії, Німеччини, Австрії, Данії, Швеції, Гаїті, Канади та з країн Південної Америки. За виставлені експонати призначено по три нагороди в кожній із таких ділянок: 1) американські відзначення, 2) ордени, 3) закордонні відзначення, 4) різні відзначення, 5) нагорода заступника президента товариства та 6) нагорода за науково-дослідну публікацію.

Орест Городиський, за допомогою інших українських членів і нечленів товариства, приготував для групи "Закордонні відзначення" збірку "Відзначення УГВР воякам УПА", разом з інформативними описами про УПА, вирізками з газет, знімками, книжками тощо. Це чи не вперше відзначення воякам УПА виставлялися на міжнародному конкурсі. В результаті, судді-колекціонери нагородили збірку Городиського першим місцем у своїй ділянці.

■

У січні ц. р., у приміщеннях колишньої церкви св. Павла в Франкфурті над Майном (Західня Німеччина) проходила велика виставка друкованих у СРСР книжок. Зацікавлений книголюб міг оглянути велику кількість різноманітного опублікованого матеріалу і довідатися про призначення видань та якими мовами вони появляються. Численні радянські та співпрацюючі з ними закордонні видавництва роздавали відвідувачам інформативні брошури про видану публіцистику в перекладах на світові мови, чи про матеріали, що друкуються в перекладі або оригінальною мовою для радянського читача. Один відвідувач цієї виставки шукав книжок призначених для радянського покупця — головню для читача української книжки, та все ж таки знайшов, хоч

усього два, видання українською мовою: одне — це *Альбом*, в-во "Мистецтво": Київ, 1977, а друге — двотомний випуск творів В. І. Леніна. Ствердивши, що фактично всі книжки призначені для внутрішнього вжитку в СРСР були друковані російською мовою, наш відвідувач звернувся до одного з головних інформаторів виставки з питанням, чому саме не виставлено більше українських і неросійських книжок. На це отримав відповідь, що не можна виставляти книжок мовами всіх республік СРСР.

В Йонкерсі, Нью-Йорк, відбувся 8-9 жовтня м. р. 16 З'їзд Організації оборони Лемківщини. Темати нарад з'їзду була фінансова допомога лемкам у Польщі та видання дослідної праці в ділянці лемкознавства. Увечері першого дня нарад відбувся бенкет, на якому доповідала Катерина Мицьо на тему "Гридцятиріччя великої трагедії". Вибрано нову управу на наступні роки, яку очолюватиме М. Грицков'ян.

Члени Союзу українських філателістів Австрії влаштували 25-27 листопада м. р. виставку поштових марок у Відні. Союз оформився 1967 року і тоді ж став членом Союзу австрійських філателістичних товариств. На виставці були експоновані поштові марки Української Держави 1917-1920 років, Карпатської України, округи Полісся, Західної України, збірка поштових переказів із вживанням надруків тризуба вже за радянської влади та ін. Борис Ямінський, голова СУФА, був організатором виставки, як також і головним редактором 160-сторінкового ювілейного альманаху, що його видано з приводу 10-ліття Союзу та ювілейної виставки.

Під заголовком *Польща в радянській поезії* вийшла в Лодзі (Польща) антологія радянських поетичних творів про Польщу. В цій антології, між іншими, появилися також твори таких українських поетів, як М. Бажан, І. Драч, В. Коротич, Ліна Костенко, Д. Павличко, М. Рильський, В. Сосюра, П. Тичина й ін. Особливе місце приділено у вступній статті Максимові Рильському.

У п'ятницю, 18 листопада 1977, Український Конгресовий Комітет Америки відкрив у Вашингтоні Українське Інформаційне Бюро. Тимчасовим керівником бюро є Юрій Нестерчук. Завдання бюро — інформувати світ про всі події та проблеми, зв'язані з Україною і її визвольною боротьбою.

■ У Монреалі вийшла друком минулого року книжка англійською мовою про поселення українців у західній Канаді п. н.: *Могутніші від королів — Greater than Kings*, Zonia Keywan and Martin Coles, Montreal: Harvest House Ltd, 1977. Зоня Кейван дає короткий перегляд історії першої хвилі української еміграції до Канади, описує обставини піонерського життя, базуючися на розмовах з піонерами чи з їхніми нащадками, цитує англomовну пресу щодо ставлення до новоприбулих та ілюструє матеріял великою кількістю знімків, які приготував до книжки її чоловік М. Колс.

■ Американські адвокати українського походження зорганізувалися на з'їзді 23-25 вересня м. р. у Клівленді (Огайо) в Українсько-американське товариство адвокатів. Метою товариства є співпраця для оборони українських політичних в'язнів, поладнання проблем спадкоємства у зв'язку з передачею майна померлих їхнім членам родини в СРСР, поборювання антиукраїнських проявів в Америці на базі американських законів тощо. Учасники з'їзду — адвокати та студенти права — вибрали раду директорів з В. Боровським, як першим президентом.

■ У з'їзді американських жіночих організацій, який відбувся нещодавно в Гюстоні (штат Техас), брали участь 11 делегаток організованого українського жіноцтва в США. Вони влаштували покази українського народного мистецтва, роздавали інформативні брошури й матеріяли про долю ув'язнених у СРСР українських жінок та про боротьбу українського народу за національні й людські права, нав'язали численні зв'язки з діячками американського жіноцтва та з пресою.

■ Нещодавно Відділ української літератури Словацького педагогічного товариства в Пряшеві видав такі українські книжки: байки Миколи Ксеняка *Сміх і гіркість серця*, збірку нарисів Федора Іванчова *Люди в строю* та довідник *Розвиток та становище національних меншостей в ЧССР*.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Евген Маланюк*: Апостол кривавих шляхів.
9 *Єжи Єнджевіч*: Поворот Шевченка до Києва. Переклав з польського *Євген Рослицький*.
18 *Д. Корбутяк*: Шевченко на ложі Прокруста.
24 *Петро Одарченко*: Г. Г. Шевченко і П. А. Грабовський.
34 *Андрій Сологуб*: "Ювілейна"!

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 48 *Омелян Прицак*: Відкіль єсть пішла русьская земля.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 74 *Мирослав Прокоп*: Нові форми організованої громадської дії в Польщі.
88 *Богдан Цимбалістий*: Рух за Патріярхат і українська суспільність.
101 *Єжи Іранек-Осмецький*: Польща і Україна. Минуле і сучасне.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 107 Лист Гелія Снегірьова до редакції *Літературної України*.
108 Звернення політичних в'язнів пермського табору.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 110 *А. О. - П.*: Мозаїка.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 112 *Л. Лиман*: Суспільно-інтелектуальне середовище Г. Шевченка.
114 *Валеріян Ревуцький*: Книжка, що свідчить про занепад театрознавства.
115 *Осип Данко*: Книжка про важливі проблеми української сучасности.

ОГЛЯДИ, НОГАТКИ

- 120 Олеся Бердника звільнили з в'язниці. Ігор Калинець спростовує В. Захарченка.
121 Олекса Тихий у мордовському концтаборі.
122 З міжнародної преси.
124 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires

*Велико-
британія:* Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Ізраїль: G. Shakhnovich
с/о Oiring
Shimshon 692/7
Askelon

*Канада
і
США:* Nina Ilnytskyj
875 West End Ave., Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

G. Lopatynski
875 West End Ave., Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüslikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника "СУЧАСНІСТЬ"

на 1978 рік

одно число: річно:

Австралія	2. —	20. — дол.
Австрія	35. —	350. — шил.
Англія	0.80	8. — фун.
Аргентина	50. —	500. — пез.
Бельгія	80. —	800. — бфр.
Бразилія	5. —	50. — н. круз.
Венесуеля	2.50	24. — ам. дол.
Голляндія	5.60	54. — гул.
Ізраїль	8. —	80. — із. ф.
Канада	2.50	24. — к. дол.
Німеччина	4.60	46. — нм.
США	2.50	24. — ам. дол.
Франція	9. —	90. — ффр.
Швейцарія	4.60	46. — шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 10. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для влат: *Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2*

*Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457*

*Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809*

НОВІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТІ"

СТЕНЛІ КЮНІЦ

ВІНОК ЦЕЙ, НЕБЕЗПЕКА

Вибрані поезії

Мюнхен 1977. 80 стор. Обкладинка і дереворити Якова Гніздовського. Вступна стаття і редакція Богдана Бойчука.

До збірки ввійшло 33 поезій у перекладі Б. Бойчука, В. Бургардта, І. Драча, В. Лесича, Ю. Тарнавського.

Книжка ілюстрована 13 дереворитами Якова Гніздовського.

Стенлі Кюніц — сучасний американський поет, лавреат нагороди Пуліца 1959 року. Українською мовою друкується вперше.

Ціна: 4.- дол.

ОЛЕКСА ІЗАРСЬКИЙ

ПОЛТАВА

Повість

Мюнхен, 1977. 432 стор. Обкладинка Христини Гориславської.

Нова повість Олекси Ізарського розгортається на тлі подій другої світової війни — в Полтаві й Харкові. В ній змальоване трагічне становище українців між двома фронтами, терор гітлерівської окупації; широко наświetлена психологія нашої інтелігенції старшого й молодшого покоління.

Олекса Ізарський — автор відомих романів: *Віктор і Ляля* (1965), *Чудо в Мисловицях* (1967), *Київ* (1971), *Саксонська зима* (1972).

Ціна: 12.00 дол.